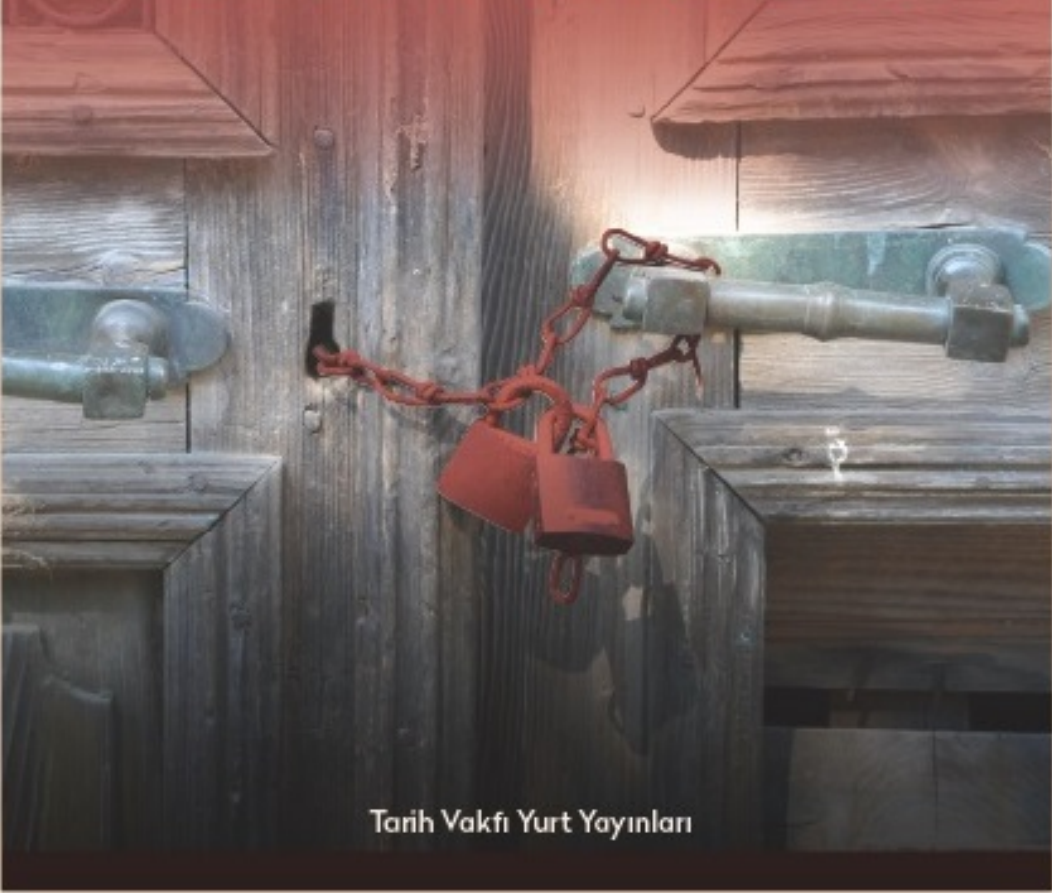

CUMHURİYETİN 100 YILI

T

Derleyen
ELÇİN MACAR

ÇEMBERİN DIŞINDAKİLER:
AZINLIKLAR

Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Editör: ELÇİN MACAR

ISBN: 978-975-333-429-7

Türkiye’de azınlıklar konusunda belli başlı klişeler vardır. Azınlıkların Rumlar, Ermeniler, Yahudiler olduğuna inanılır; Lozan Antlaşması’nda azınlıklar konusunda mütekabiliyet olduğu iddia edilir. Azınlıklar dendiğinde hemen arkasından, hoşgörü, tolerans, imtiyaz, gibi kavram ve ifadeler eklenir, “bayramlarda karşılıklı gidip geldiğimiz,” “ne güzel günlerdi” denir. Oysa Lozan’dan sonra Azınlıkların, ülkeye dönüşlerine izin verilmedi, mülklerine erişemediler. Meclis’te yeterince temsil edilemediler. Adeta din özgürlüklerini alıp, siyasi özgürlüklerini verdiler. Kendini laik olarak tanımlamış bir ülkede din üzerinden tanımlandılar. Nüfus kayıtlarında numaralandırıldılar. Okullarında “Türk Müdür Başyardımcısı” tarafından gözlemlendiler. Ekonomi Türkleştirilirken işten çıkarıldılar. Ders kitaplarında hedef gösterildiler. İşte tam da bu yüzden azınlık Türkiye’de kirlenmiş bir kavramdır. Hem içi yukarıdaki klişelerle doldurulup söz konusu politikalara yol açmış hem de köhneleşmiştir. Uluslararası hukukta Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) aracılığı ile azınlık haklarının üçüncü ve hatta yeni azınlıklarla dördüncü kuşağına girilmişken, Türkiye hem “Lozan” a çakılıp kalmış hem de onu yanlış, eksik ve kötü niyetli yorumlamıştır. Artık Dünya’da farklılık temel bir kategori olarak kabul edilmişken, bizim henüz azınlık meselesinde kalmış olmamız üzücü elbette. Henüz bu konu çözülememiş, sindirilememişken, milyonlarca göçmen ve göçmen meselesi bir dağ gibi önümüzde durmakta. Elinizdeki kitap, Türkiye’de azınlıkların sadece Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler’den müteşekkil olmadığını, başka grupların da var olduğunu vurguluyor. Onların yaşadıkları ayrımcılığı gözler önüne seriyor, vatandaş olduklarını hatırlatıyor. Kitabın yazarları, azınlıkları oluşturanların hem kendi kimlik gruplarına ait olan kişiler hem de özgür, eşit birey ve vatandaş olduklarının altını çiziyor.

Yayın Tarihi: Temmuz-2024

İÇİNDEKİLER

Önsöz	i
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar ve Azınlık Hakları <i>Baskın Oran</i>	1
Türkiye'de Azınlıklar: Uluslararası Durum ve Türkiye Uygulamalarının 100 Yılı <i>Samim Akgönül</i>	33
Türkiye Rumları: Yüzyıllık Yok Oluş Süreci <i>Samim Akgönül & Kerem Görkem Arslan</i>	55
Ne "Millet" Ne Vatandaş: Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler <i>Ohannes Kılıçdağı</i>	83
Kayades'ten Avlaremaz'a: Türkiye Yahudilerinin Yüzyılı <i>F. Işıl Demirel</i>	105
"Kimdi Bunlar, Kimdi?": Cumhuriyet Tarihinde Antakyalı Ortodokslar <i>Emre Can Dağlıoğlu</i>	123
Cumhuriyet Döneminde Latin Katolikler <i>Rinaldo Marmara</i>	147
Azınlıklara Ekonomik Darbe: Cumhuriyet'in 100 Yılında Azınlık Vakıfları <i>Elçin Macar</i>	163
İstanbul'un Azınlık Toplumlarında Özel Alan: Etno-Dinsel Sınırların Cinsiyetlenmesi <i>Özgür Kaymak</i>	177
Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Türk Romanında Gayrimüslim Kimlik Temsilleri <i>Naim Atabağsoy</i>	197
Yazarlar	227

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E

AZINLIKLAR VE AZINLIK HAKLARI

Baskın Oran

Azınlığın hukuki tanımı yoktur. Fakat, “Bir devlette nüfusun geri kalanından sayıca az olan, başat olmayan, vatandaşı olduğu devletin çoğunluk nüfusundan etnik, dinsel ya da dilsel bakımdan farklı olan, bu farklılıkları da korumak isteyen grup” tanımı BM raportörü F. Capotorti tarafından 1978’de önerilmiş ve çok geniş kabul görmüştür.

I) OSMANLI'DA AZINLIKLAR VE KORUNMALARI

Osmanlı İmparatorluğu’nda azınlık terimi yoktu ama, bugün azınlık olarak andığımız Gayrimüslimlere statü getiren ve kaynağını Erken İslam’dan alan¹ bir “Millet Sistemi” vardı.

A) Millet Sistemi

Konstantinopolis’in 1453’te fethedilmesiyle Osmanlı’daki Gayrimüslim oranı %60’a fırlayınca, bütün bu farklı insanları şeriat temelli bir hukukla yönetmek imkansız hale geldi. Gayrimüslim tebaa için ademimerkeziyet, İmparatorluk için de dinsel hiyerarşi getiren bir düzen devreye girdi.

“Millet” teriminin, ulus değil cemaat anlamına geldiği Millet Sistemi asimetrik iki kanattan oluşuyordu:

1) Millet-i Hâkime (hüküm veren millet; biraz aşağıda sözü edilecek iki istisna dışında Müslümanlar). Türkler, Türk olduklarını öne çıkarmamak şartıyla bunların içinde *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) idiler;

2) Millet-i Mahkûme (hakkında hüküm verilen milletler; ehl-i kitap Gayrimüslimler). Rumlar bunların içinde *primus inter pares* idiler.

Millet-i Mahkûme başlangıçta üç taneydi: Rumlar, Ermeniler, Museviler. İlk ikisi açısından sistem mezhep temelliydi. Örneğin Rum Milleti, İstanbul Rum Ekümenik Patrikhanesi’ne bağlı bulunan başka Ortodoksları, örneğin Bulgarları da kapsıyordu. Rumlardan farklı bir Ortodoksluğa sahip olan Ermeni Milleti ise Babıali’de temsil açısından Süryanileri içine alıyordu. 19. Yüzyılda Batı etkisi (misyoner faaliyetleri) sonucunda bu milletlerin sayısı çoğaldı. I. Dünya Savaşına gelindiğinde, ‘Protestan Milleti,’ ‘Katolik Ermeni Milleti’ gibi kategoriler ortaya çıkmış ve bu “millet”lerin sayısı 10’u aşmıştı. Çünkü Rum ve Ermeni cemaatleri içinde burjuvazinin güçlenerek dinsel hiyerarşiyi etkilemesi gibi sınıfsal merkezkaç eğilimlerin başlamış olmasının yanı sıra, Ortodoks Rum ve Ermenilerden bazılarının misyoner

¹ Bkz. Ali Bulaç, “Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler”, *Birikim*, no. 38-39 (Haziran-Temmuz 1992), s. 102-111 (<http://kelimelerkavramlar.blogspot.ca/2013/02/medine-vesikasi-hakkinda-genel-bilgiler.html>). Ayrıca Ayşe Hür, “Medine Vesikası ve Ömer Pakı”, *Radikal*, 03.11.2013 (<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/medine-vesikasi-ve-omer-pakti-1158696/>).

etkisiyle Protestanlığı ve Katolikliği kabul etmeleri üzerine bir de dinsel merkezkaç eğilim belirmişti.

Millet Sistemi'nin iki ana kanadı arasında teorik ve pratik olarak tam bir eşitsizlik vardı. Millet-i Hâkime birinci sınıf, Millet-i Mahkûme ise kesinlikle ikinci sınıf tebaa idi. Örneğin Gayrimüslimler yeşil giyemez, ata binemez, silah taşıyamaz (bu yüzden askere alınmazlar ve onun yerine cizye vergisi öderlerdi), Müslüman'a karşı tanıklık yapamaz, Müslüman'a mirasçı olamaz, Müslüman kadınla evlenemez, devlet başkanı olamazlardı.² 1839 Tanzimat ve özellikle de 1856 Islahat Fermanı'na kadar askerî okullara gidemez, memur olamazlardı (memur olamama durumu, aslında, bugün de fiilen böyledir).

Diğer yandan, bu sistemde Gayrimüslimler iç yönetim, denetim, maliye, eğitim, hukuk ve özellikle de din alanlarında ciddi bir özerklik/özyönetim sahibiydi. Her milletin "milletbaşı" adı verilen dinsel lideri sadece o milleti ilgilendiren kurallar koyup uygular, cemaatten vergi toplar, cemaati yönetir, denetler, devlet katında onu temsil eder, aynı cemaatin insanları arasındaki ceza hukuku dışı davalara bakar, cemaatinin Padişah'a sadakatinden de sorumlu olurdu. Padişah da cemaatinin ona kesin itaat ve saygı göstermesini sağlardı. Avrupa'da farklı dinden değil farklı mezhepten olana bile hayat hakkı tanınmadığı bir dönemde, Osmanlı'daki Gayrimüslimler bu açıdan ciddi bir rahatlık içindeydiler.

Tabii, Osmanlı İmparatorluğu "çokkültürlü"ydü ama bu özerkliklerin günümüzde "çokkültürcü" diye anılan politikayla/düzenle hiçbir ilgisi olmadığını da unutmamak lazım. Diğer yandan bu durum Türkiye'de, milliyetçilik icabı, Osmanlı'nın büyük hoşgörüsüne yorulmuştur. Oysa hiç ilgisi yoktu; döneme özgü rasyonel sebeplerden kaynaklanıyordu:

1) Sistemik durum: Çeşitli farklı gruplara özerklik vermek sadece Osmanlı'ya değil, bütün antik imparatorluklara özgü bir durumdu; imparatorluğun devamı buna bağlıydı. Zaten, teknolojinin ve özellikle de ulaşımın çok ilkel olduğu düşünülürse, bu kadar çeşitlilik gösteren bir yapıyı başka türlü yönetmek olanaksızdı. Cemaatlerden bütün istenen, vergi ödenmesi ve imparatora sadakat idi.

2) Ekonomi: Osmanlı'nın geliri, her ilkbahar Avrupa'ya sefer düzenleyip ganimet getirmekten (yani yağma yapmaktan) ve bazı yerleri vergiye bağlamaktan (yani dıştaki artı-değere el koymaktan) geliyordu. 15. Yüzyılın sonunda merkantilizmle yani okyanus-aşırı ticaret kapitalizmiyle birlikte Avrupa denizlere açılıp da Asya-Avrupa ticaret yolları artık Osmanlı'dan geçmez olunca, Osmanlı durgunlaştı. 17. Yüzyılda mezhep kavgaları bitip Avrupa kendini toparlayınca da buralara artık sefer yapamaz oldu. Başından beri Osmanlı'da üretim ve ticaret yoluyla ekonomiyi canlı tutan, Avrupa'daki teknolojik yenilikleri ve yüksek kültürü İmparatorluğa taşıyan Gayrimüslimler daha da önem kazandı.

3) Dış politika: Sistem Osmanlı'ya, dışa karşı dengeyi koruma olanağı sağlıyordu: Konstantinopolis alınır alınmaz Fatih, Papa'ya karşı Rum Patrikhanesi'ni Bizans dönemine oranla çok güçlendirmişti.

4) İç politika: Sistem, Türk olmayan Müslüman grupları tek bir İslam Ümmeti adı altında birleştirmeye yarıyordu. Buna karşılık, Gayrimüslimlerin her birini ayrı millet sayarak "böl ve yönet" kolaylığı sağlıyor, ayrıca her birinin ekonomide tekel sahibi olmasını önliyordu. Örneğin Fatih, Osmanlı sınırları dışındaki Eçmiyazın'e dinsel hiyerarşi yönünden bağımlılığı engellemek istemenin yanı sıra, fetihten sonra güçlendirdiği Rum Patrikhanesi'ne karşı denge

² <https://islamansiklopedisi.org.tr/gayri-muslim>

olması için Bursa Ermeni Başepiskoposu'nu 1461'de İstanbul'a getirterek Ermeni Patrikhanesi'ni kurdu. Oğlu II. Bayezid, İspanya'dan kovulan Yahudileri 1493'te gemi gönderip aldırırken, Anadolu'nun otokton (yerli) halkı Rumları ve Ermenileri, dışarıdan göçle gelmiş (alokton) Yahudilerle dengelemeyi amaçlıyordu.

Son olarak, Millet Sistemi konusunda ilginç ve önemli bir noktaya değinmek gerekir:

Osmanlı Gayrimüslimleri korudu ama, Avrupa'daki Hristiyan çoğunluklar nasıl ülkelerindeki Hristiyan azınlığı katlettilerse, çoğunluktaki Sünni Osmanlı da Alevileri asırlar boyu katletti. Bu katliamlar Cumhuriyet döneminde de devam edecektir: Malatya (Eylül 1978), Kahramanmaraş (Aralık 1979), Sivas "Madımak" (Temmuz 1993), İstanbul Gazi Mahallesi (Mart 1995) ve özellikle de Dersim (1937-38).

Buradan da anlaşılıyor ki Millet-i Hâkime aslında Sünni Müslümanlar demektir. Sünni devletin gözünde sapkın (heretik) sayılan Aleviler (ve ayrıca, "buçuk millet" sayılan ["Türkiye'de 72,5 millet vardır" lafı oradan gelir] Çingeneler/Romanlar), Osmanlı tarafından Millet-i Hâkime'ye dahil sayılmamıştır. Aleviler, Gayrimüslim de olmadıkları için, devletin gözünde "iki arada bir derede" pozisyonunda, yani "gri bölge"dedirler. Sadece, Cumhuriyet döneminde zaman zaman Türklük dairesi içine katılarak çoğunluğa dahil sayılmışlardır.³

Millet Sistemi teorik olarak 1839 Tanzimat Fermanı'yla kalktı, çünkü fermanla tüm tebaanın eşit olduğu ilan edilmişti. Ama bu kalkış sadece kağıt üstündeydi; Müslüman çoğunluğun zihniyetinde (ve uygulamada) değişen birşey olmadı. Millet-i Hâkime ideolojisinin hakimiyet iddiası Sünni Müslüman (aslında, Kürtler Hanefi değil Şafii oldukları için, Hanefi-Sünni-Müslüman-Türk) beyninin "işletim sistemi" olarak günümüze dek kesintisiz süregeldi. Nitekim Avrupa'da dinsel azınlık haklarının tanınmaya başlanmasından yaklaşık iki asır önce yürürlüğe girmiş olan, dolayısıyla da o çağlarda Osmanlı'yı yücelten Millet Sistemi'ne dayalı anlayış, yakın tarihte Müslüman-Gayrimüslim ayrımını temel alan ve aşağıda değinilecek en az altı belge ve/veya uygulamaya kendini doğrudan klonlayacaktır:

1) Lozan Barış Konferansı'ndaki 30 Ocak 1923 Zorunlu Nüfus Mübadelesi, 2) Lozan Barış Antlaşması Kesim III (Azınlıkların Korunması), 3) 1941 Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı, 4) 1942 Varlık Vergisi uygulaması, 5) 1936 Beyannamesi uygulaması, 6) Azınlık Tali Komisyonu (1962 ve devamı).

B) Avrupa Zoruyla Getirilen Azınlık Koruması

Mezhep kavgasıyla Avrupa'yı mahveden Otuz Yıl Savaşları'nın Mayıs-Ekim 1648 Vestfalya Barışı'yla sona ermesi üzerine, Avrupa her açıdan kendini toparlamaya başladı. Bunun bir sonucu, B. Avrupa'nın, 300 yıla yaklaşan dinsel azınlık tecrübesini ve bunun sonucu olarak geliştirdiği azınlık koruma ilkelerini D. Avrupa'nın ardından kendisine coğrafi olarak en yakın bölgedeki Hristiyanlara, yani Osmanlı İmparatorluğu'na genişletmesi oldu.

³ Kâzım Ateş, *Yurttaşlığın Kıyısında Aleviler: "Öz Türkler" ve "Heretik Ötekiler"*, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2011.

Bu korunanlar, Osmanlı'nın kimi liman kentlerinde uzun zamandır oturan ve "Levanten" dediğimiz Avrupa uyruklu tüccarlar ile bugün "azınlık" olarak andığımız Osmanlı uyruklu Gayrimüslimlerin Hristiyan kanadından oluşuyordu.

Bu arada büyük devletler, Hristiyan azınlıkları korumayı Osmanlı'nın iç işlerine müdahale aracı olarak kullanabileceklerini gördüler. Sonuçta, tek devletin korumasından başlayıp çeşitli aşamalardan geçerek artan müdahale, Avrupa azınlık korumasının uluslararasılaşması/küreselleşmesi sürecinin başlıca örneği oldu.

Bu süreci ikiye ayırabiliriz: İkili antlaşmayla koruma ve Avrupa'nın kolektif koruması.

Kapitülasyonla ve İkili Antlaşmayla Koruma

Hemen söylemek gerekir ki, kapitülasyonlarla korunanlar Osmanlı tebaası Hristiyan lar değil, yabancı Hristiyan tüccarlar ve Levantenlerdi. Bununla birlikte, büyük devletlerin İstanbul'daki temsilcilikleri, yanlarında çalışanlardan başlamak üzere Osmanlı azınlıklarına zamanla "berat"lar vererek bu korumayı yaygınlaştırdılar, hatta bunları parayla sattılar. "Mahmi" (himaye edilen) diye anılan bu tür Hristiyan tebaanın sayısı 19. Yüzyıl ortasından itibaren milyonu geçti.⁴ En azından bu "mahmi"ler nedeniyle, ikili antlaşmayla azınlık korumayı Osmanlı'da "ahitname" diye geçen kapitülasyonlarla başlatmak mümkündür.

Gelsinler de bu topraklarda ekonomiyi canlandırınlar diye Yakın ve Orta Doğu'da özellikle İtalyan şehir devletleri tüccarlarına kapitülasyon verilmesi çok eskidir ve Bizans tarafından da 12. Yüzyıl başından itibaren uygulanmıştır.

İlk Osmanlı kapitülasyonu Orhan Bey tarafından Cenevizlilere 1362 gibi erken bir tarihte, fermanla verildi. Bu mali, adli, ticari ve idari haklar, yabancı tüccara tanınan ayrıcalıklardan oluşuyordu. Bunların arasında Osmanlı kentlerinde örgütlenebilme hakkı, yabancıların kendi aralarındaki ticari anlaşmazlıklarda konsolosluklara yargı yetkisinin tanınması, Osmanlı sularında gemi işletme hakkı, Osmanlı topraklarında seyahat, taşımacılık ve satış serbestliği gibi imkan ve kolaylıklar yer almaktaydı.⁵

Ardından, kapitülasyonlar ferman yerine ikili antlaşmayla verilmeye başlandı. Asırlar boyunca yenilenerek Osmanlı dış politikasında etkili rol oynayan kapitülasyon ise, Kanuni ile Fransa Kralı I. François arasında, her birinin hayat süresince uygulanmak ve ileride sahip olabilecekleri topraklarda da geçerli olmak üzere yapılan 1535 antlaşması oldu. Burada bazı ayrıcalıklar karşılıklıydı ama Osmanlı gemilerinin gidip Avrupa'da ticaret yapması söz konusu bile olmadığı için antlaşma pratikte Fransa'ya verilen tek taraflı ayrıcalıklardan oluşuyordu.⁶

Osmanlı'nın en güçlü döneminde böyle bir antlaşma yapmış olması okullarımızda bize genellikle şöyle okutulmuştur: 'Osmanlı Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu (KRGİ; Avusturya) ile çatışmaktadır, aynı ülkeyle çatışan Fransa Kralı I. François'ya yaklaşarak

⁴ Gülnihal Bozkurt, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-40/azinlik-imtiyazlari-kapitulasyonlardan-tek-hukuk-sistemine-gecis> den Peter F. Sugar, "Economic and Political Modernization", Ed. Robert E. Ward and Dankwart A. Rostow. *Political Modernization of Japan and Turkey*, New Jersey, Princeton University Press, 1964, s. 154 ve Thomas Naff - R. Owen, *Studies in Eighteenth Century Ottoman Relations with Europe*, s. 103 vd.

⁵ Osmanlı'da kapitülasyonlar konusunda doyurucu bir makale için bkz. Aybars Pamir, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 2 (2002), s. 79-119 (<http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-2002-51-02/AUHF-2002-51-02-Pamir.pdf>).

⁶ Antlaşma metni için bkz. Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953*, s. 9-15.

Hristiyan dünyasını bölmek gibi akıllı bir taktik uygulamıştır'. Oysa Osmanlı'nın merkantilizmi ıskalamak yüzünden Kanuni'den sonra büyük bir hızla iktisadi düşüşe geçtiği hatırlandığında, mesele daha derindeydi. İmparatorluk, Avrupalı tüccarın İslam şeriatı temelli bir hukukun geçerli olduğu bu topraklara gelip ticaret yapması için, onun kendi ülkesinde alışık olduğu ticari düzen ve güvenceleri sağlamak zorundaydı.

Kapitülasyonlar, 1740'a kadar yalnızca söz konusu sultanın döneminde geçerli oldu. Bu tarihte Fransa'ya verilen kapitülasyonla birlikte (I. Mahmut ile Louis XV devri) bu uygulama sürekli hale getirildi. Bu yüzden yeni padişahlar da bunlara uymak zorunda kaldılar. Bundan sonra, hem ayrıcalıklardan yararlanan ülke sayısı durmadan arttı, hem de yukarıda da belirtildiği gibi, bu ülkeler bazı ayrıcalıkları zamanla Gayrimüslim Osmanlı tebaasına da dağıtmaya başladılar.

19. Yüzyıldaki sanayi devrimi sonucu, kapitülasyonlar ilaç değil bizatihi yara oldu çünkü Osmanlı sürekli olarak ucuz hammadde ihraç eder ve pahalı mamul madde ithal eder hale gelmişti. Teknik tabiriyle "uluslararası dış ticaret hadleri" sürekli olarak Osmanlı aleyhine gelişmeye başlamış, "eşitsiz mübadele" doğmuştu.⁷ Osmanlı'nın 1850'lerle birlikte dışarıya borçlanmayı âdet haline getirmesi bu durumla birleşince, İmparatorluk Düyun-ı Umumiye'ye teslim olmak ve kamu hizmetlerini (tramvay, havagazı, vb.) yürütebilmek için yabancı şirketlere imtiyazlar (yap-işlet tekelleri) vermek zorunda kaldı. Bu yokuş aşağı süreç, büyük devlet temsilcilerinden oluşan ve Osmanlı bütçesini önceden denetleyen Maliye Komisyonu'nun kurulmasına kadar gidecek, bu Komisyon 1920 Sevr Barış Antlaşması'nda Md. 232 olarak yer alacaktır.⁸

I. Dünya Savaşı başlayınca İttihatçılar kapitülasyonları 1914'te tek taraflı olarak kaldırdılar fakat bunlar Sevr'le daha güçlü olarak geri geldi. Kesin olarak kalkmaları ancak Lozan Barış Antlaşması Md. 28'le mümkün olacaktır.

Kapitülasyonların yanı sıra, Avrupa Osmanlı'daki Hristiyanları ikili antlaşmalarla korudu.

Bunlardan ilki, 1606 Zitvatorok ve onu tamamlayan 1615 Viyana Antlaşması oldu. Zitvatorok'u 10 yıl uzatan Viyana'nın 7. maddesi konumuzla doğrudan ilgiliydi: "Hangi ülkenin uyruğu olursa olsun", "Hz. İsa'nın halkından olup Papa'ya itaat eden" (yani, Katolik olan) din adamları Osmanlı'da kiliseler inşa edebilecek, ibadet edebilecek, Padişah ve kullarından iyi muamele görecektir. Bu ifade sayesinde, sadece Avusturya veya başka ülkelerin uyrukları değil, Osmanlı uyruğu olan Katolikler de güvenceye kavuşmuş oluyor, böylece Osmanlı'daki Hristiyan azınlıkların doğrudan ikili antlaşmalarla korunması devri başlıyordu.⁹

⁷ *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı kitabında (orijinali: *The Development of Secularism in Turkey*) Niyazi Berkes anlatır: Avrupa'da dönemin en ileri bilimsel, teknik ve ticari becerilerine sahip bulunan ve Fransa'dan katliamla kovulan Fransız Protestanları Huguenotlar 18. Yüzyıl başında İstanbul'a geliyor, kendilerine Balkanlarda yerleşecek bir yer verilmesi karşılığında bu duruma çare bulmayı öneriyorlar. Çağdaş bilim ve teknoloji getirmenin ve düzenli bir ordu örgütlemenin yanı sıra, asıl önemlisi, yerli hammaddeleri kullanacak sanayiler de kuracaklardır. Fransız büyükelçisinin harcadığı çabaların (ve rüşvetlerin) de etkisiyle bu büyük olanak reddedilmiştir.

⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Baskın Oran, "Sèvres Barış Antlaşması", B. Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I, 1919-1980*, 15. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 113-118 ve 135-138.

⁹ Cornelius-Alexandre Rudesco, *Etude sur la Question des Minorités de Race, de Langue et de Religion*, Lausanne, Payot, 1929, s. 28'den F. Duparc, *Recueil des traités et actes diplomatiques de la Porte*, s. 79-80.

Ardından 1699 Karlofça geldi. Avusturya, Venedik ve Polonya-Litvanya'yla imzalanan bu antlaşmalar dizisinin Avusturya kısmının 13. maddesi konumuz açısından önemliydi: “Hz. İsa dininde olup Rum papaya mensup olan rahiplerin” (yani Katolik papazların) görevlerini rahatça yapmalarını, kiliselerini onarmalarını, ayinlerini yapmalarını garanti ediyordu. Ayrıca, “Roma İmparatoru'nun büyükelçisi İstanbul'a geldiğinde ayinlerine ve Kudüs'ü ziyaretlerine ilişkin taleplerini bildirsın” diyerek, Avusturya elçisinin padişah nezdinde Katoliklerin dini sorunları konusunda girişim yapmasına da izin veriyordu. Aynı mealdeki hükümler diğer ülkelerle imzalananlarda da yer almıştı.

İmparatorluktaki Katolik azınlıkları bir yabancı devletin fiilen müdahale ederek koruması olayı, Karlofça Antlaşması'nın ardından 1718 Pasarofça, 1739 Belgrad ve ve 1791 Zıştovi'nin ardından 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla doruğuna ulaştı. Rusya'yla yapılan bu antlaşmanın 7. maddesi, “Devletimiz Hristiyanların din haklarına ve kiliselerine sağlam bir koruma sağlamayı taahhüt eder” diyerek, Karlofça'dan beri yalnızca Katoliklerle sınırlı kalmış olan korumayı bu sefer ilk kez bütün Hristiyanlara genişletiyordu. Böylece, Osmanlı'da o zamana dek yalnızca Millet Sistemi'nin verdiği güvencelerden yararlanan Ortodokslar da uluslararası koruma altına alınıyorlardı.

Dahası, madde, Beyoğlu'nda yapılacağından Md. 14'te söz edilen Rus kilisesinin ve personelinin temsil edilmesi ve korunması hakkında Rus elçisinin “her ihtiyaçta gelerek” “çeşitli beyanlarda” bulunmasına imkan veriyor ve “bu cinsten” girişimlerin kabul edileceğini taahhüt ediyordu. Bütün bunlar Rusya tarafından Osmanlı'nın iç işlerine müdahalede kullanılmaya müsaitti ve kullanıldı da. Bu açıdan, K. Kaynarca diğer antlaşmalardan çok öte bir anlam taşımaktaydı. Çünkü Rusya, İmparatorluğun barut fiçisi olan Balkanlarda yaşayan Rumlar ve Bulgarlar gibi Ortodoks idi. Bu nedenle dur durak bilmeden İmparatorluğun iç işlerine karışmaya, elçisi de 7. maddenin izin verdiği gibi, “her ihtiyaçta gelerek” Balkanların ve dolayısıyla Boğazların Rus egemenliğine girmesi için uğraşmaya başladı.

Bundan sonra Rusya, azınlıkları koruma bahanesiyle Osmanlı'yı yıkma ve topraklarına yerleşme çabalarına başlayacaktır. Onun böylesine stratejik bir pozisyona yerleşip Osmanlı topraklarına konmasını istemeyen, özellikle de Boğazların Rusya karşısında kendilerine muhtaç bir Osmanlı'nın elinde kalmasını yeğleyen İngiltere ve Fransa ise bu çabaları önlemeye çalışacaklardır ki, buna Şark Meselesi (*Question d'Orient*) diyoruz. Bu sürecin sonunda bu iki büyük devletin Rusya'ya karşı Osmanlı'nın yanında yer almasına tanık olan Kırım Savaşı (1853-56) başlayacak ve bu da Osmanlı'daki Hristiyan azınlıkların korunması açısından kolektif koruma dönemini başlatacaktır.

Kolektif Koruma

Kolektif koruma, Kırım savaşının ardından yapılan 1856 Paris Antlaşması'yla başladı. Osmanlı bunu imzalamaya, daha önce 1839 Tanzimat Fermanı'nda ilan edilmiş olan eşitlik ilkelerini bu kez azınlıklara ve yabancılara uzun atıflar yaparak yineleyen 1856 Islahat Fermanı'yla gitti. Burada zımnem getirilen yenilik, Osmanlı'nın artık Kırım'daki müttefiklerine karşı da sorumlu olduğuydu. Böylece antlaşma, Osmanlı açısından, 19. Yüzyılın azınlıkların kolektif korunması sistemine bir geçiş oluşturdu.

Kolektif korumanın bundan sonrasını Osmanlı bağlamında değil, Türkiye bağlamında izleyelim çünkü esas olarak orada cereyan ediyor.

II) TÜRKİYE’DE AZINLIKLAR VE KORUNMALARI

A) Türkiye’nin Uluslararası Yükümlülükleri: Milletler Cemiyeti (MC) Dönemi

MC dönemindeki azınlık koruması 1920’de Osmanlı’nın imzaladığı Sevr (Sèvres) Barış Antlaşması’yla başladı. Türk Kurtuluş Savaşı başlayıp da Sevr onanmadan kalınca (kadük olunca), yerine TBMM Hükümeti’yle yapılan ve Türkiye devletini kuran 24 Temmuz 1923 Lozan (Lausanne) Barış Antlaşması geçti. Lozan’ın Kesim III, Md. 37-45 arası “Azınlıkların Korunması” adını taşıyordu. Bu maddeler Sevr’dekilere göre epey yumuşatılmıştı. Ayrıca, “Büyük Ermenistan”, muhtemel bir Kürt devleti ve İzmir’in ileride Yunanistan’a bağlanacak olmasına ilişkin hükümler kaldırılmıştı. Md. 37 ilâ 45’in içeriklerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:¹⁰

Md. 37: 38 ila 44 arasındaki maddeleri Türkiye hiçbir biçimde değiştiremez ve onlara aykırı hiçbir resmî işlem, uygulama yapamaz.

Md. 38: (1) Türk hükümeti, Türkiye’de oturanlara¹¹ hiçbir ayırım yapmayacak, onların hayat ve özgürlüklerini koruyacaktır (A.Ö.); (2) Türkiye’de oturan herkes inancının gereklerini yerine açıkça getirmekte serbesttir (A.Ö.); (3) Gayrimüslim azınlıklar ülke içinde dolaşım ve göç özgürlüğüne sahiptir. (A.Ö.)

Md. 39: (1) Gayrimüslim azınlıklar, Müslümanlarla aynı medeni ve siyasi haklara sahiptir (A.Ö.); (2) Türkiye’de oturan herkes din ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir (A.Ö.); (3) Her yurttaş, din ayrımı gözetilmeden, medeni ve siyasi haklardan yararlanma, çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma ve özellikle de devlet memuru olma hakkına sahiptir (A.Ö.); (4) Her yurttaş özel işlerinde veya ticaret, din, basın, yayın konularında ve açık toplantılarda [yani, resmî kurumlar hariç her yerde] istediği bir dili kullanabilir (A.Ö., A.K.); (5) Türkçeden başka dil konuşan Türk yurttaşları mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilirler (A.K.).

Md. 40: Gayrimüslim azınlıklar, giderlerini kendileri ödemek şartıyla her türlü hayır kurumları, dinsel ve sosyal kurumlar, okullar ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek, denetlemek ve

10 Aşağıdaki madde özetlerinde parantez içinde verilen rakamlar, her maddenin paragraf numaralarıdır. Yine parantez içinde verilen “A.Ö.” “Ayrımcılığın Önlenmesi” (*Prevention of Discrimination – P.D.*) (yani, bir anlamda insan hakları), “A.K.” ise (insan haklarının bir alt dalı olan) “Azınlıkların Korunması” (*Protection of Minorities P.M.*) anlamındadır.

11 “Türkiye’de oturan herkes” kavramına T.C. yurttaş olmayanların (yani yabancıların) da girdiğine dikkat edilmelidir. Burada esas olarak kastedilen, ülkede asırlardır ticaret yapan Avrupalılardır.

buralarda kendi dillerini kullanmak ve dinsel ayinlerini yapmak konularında eşit hakka sahiptirler (A.K.).

Md. 41: (1) Gayrimüslim azınlıkların önemli oranda oturdukları yerlerde bunların ilkokullarda ana dillerinde eğitim yapmaları için gerekli kolaylıklar sağlanacaktır (A.K.); (2) Buralardaki Gayrimüslim azınlıklara eğitim, din ve hayır işleri için çeşitli bütçelerden hakkaniyete uygun bir pay ayrılacaktır (A.K.); (3) Bu paralar ilgili kurumların temsilcilerine ödenecektir (A.K.).

Md. 42: (1) Türk hükümeti, Gayrimüslim azınlıkların ailesel ve kişisel statüleriyle ilgili sorunları, bu kişilerin gelenek ve görenekleri uyarınca çözmek için tedbirler alır (A.K.); (2) Bu tedbirler, Türk hükümeti ve bu azınlıkların eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel komisyonlarca düzenlenir (A.K.); (3) Gayrimüslim azınlıklara ait din kurumları ve mezarlıklar korunacak, bu azınlıkların mevcut vakıflarına, din ve hayır kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve bunların yenilerinin kurulması için öteki özel kurumlara sağlanan kolaylıklar temin edilecektir (A.K.).

Md. 43: (1) Gayrimüslim azınlıklar inançlarına aykırı davranışlara zorlanamazlar (A.K.); (2) Bu hüküm kamu düzeninin korunmasını etkilemez.

Md. 44: (1) Gayrimüslim azınlıkların bu hakları uluslararası yükümlülük meydana getirir, MC'nin güvencesi altındadır, MC Meclisinin çoğunluğu uygun bulmadıkça değiştirilemez (A.K.).

Md. 45: Bu III. Kesimde Türkiye'nin Gayrimüslim azınlıklarına tanınmış olan haklar, Yunanistan'ca da kendi ülkesindeki Müslüman azınlığa tanınacaktır.¹²

1) Lozan'daki Azınlık Kavramı

Bu konuda en baştan üç saptama yapılmalıdır:

1) Türkiye'nin Lozan'la resmen tanıdığı azınlıklar "Gayrimüslimler"le sınırlıdır.

Bir kere, dönemin standart azınlık ölçütleri (ırk, dil, din) yerine Lozan'da "Gayrimüslimler" terimi konulmuştur ve uluslararası örgüt garantisi altındaki haklar yalnızca Gayrimüslimlere verilmiştir. İkincisi, diğer azınlık koruma antlaşmalarında ırk, dil, din azınlıklarına getirilmiş "MC güvencesi" sadece Gayrimüslimlere getirilmiştir. Hemen görüleceği gibi, bu sonuç Türkiye kamuoyunca paylaşılan yaygın ve tarihsel kanıyla yani 1454 tarihli Millet Sistemi'yle de örtüşmektedir.

2) Türkiye'nin azınlık haklarını Gayrimüslimlerle sınırlaması çağdaş eğilimlerin ve standartların artık çok gerisinde kalmıştır.

Bir kere, Lozan yüz yıl önce yapılmıştır, bu süre içinde "etnik, dilsel, dinsel" üçlüsü evrensel kabul görür olmuştur. İkincisi, bir devlette azınlık bulunup bulunmadığı veya hangi tür azınlık bulunduğu hususu BM'de ve AGİT düzeninde artık o devletin takdirine bırakılmamaktadır. Eğer etnik, dilsel, dinsel bakımdan farklılık gösteren ve bu farklılığı kimliğinin ayrılmaz parçası sayan yurttaş grupları varsa, o devlette azınlık olduğuna hükmedilmektedir. Üçüncüsü, Türkiye,

¹² Kesim III'ün bu son maddesi Yunanistan'daki Müslüman azınlığın korunmasıyla ilgilidir. Fakat bu bir mütakabiliyet hükmü değildir çünkü 1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi Md. 60/5 insan hakları alanında mütakabiliyeti yasaklar. Bu bir "paralel yükümlülük"tür (Turgut Tarhanlı'nın bildirişi, *Cemaat Vakıfları, Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri*, İstanbul, İstanbul Barosu Yayını, 2002, s. 37).

imzaladığı çeşitli insan ve azınlık hakları metinlerine beyan (*declaration*) veya çekince (*reservation*) koymaktadır. Esas olarak muhafazakâr ve milliyetçi iç politika zihniyetinin etkisiyle yazılmış bu metinlerin, bir anlaşmazlık çıktığında uluslararası hukuk alanında saygı görmesini beklemek giderek zorlaşmaktadır.¹³ Dördüncüsü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), azınlık haklarından söz etmemekle birlikte, azınlık haklarının bir parçası olduğu insan haklarını uygulama açısından Türkiye'nin denetçisi durumundadır ve AİHM birçok davada (parti kapatma, Gayrimüslim vakıfları, Alevi hakları...) sürekli olarak tazminata hükmetmektedir.

3) Azınlık korumasına ilişkin Lozan Kesim III'de "Hristiyan" veya "Musevi" terimleri geçmez; "Gayrimüslimler" denmiştir. 1923'te tarafların bu terimden anladıkları tabii ki Hristiyan ve Musevilerdir, fakat jenerik (genel) terimler ("Gayimüslimler" de jeneriktir) ilgili metnin yazıldığı tarihte değil uygulandığı tarihteki anlamlarıyla dikkate alındığı için Lozan'daki "Gayrimüslimler" terimi T.C.'de Müslüman olmayan tüm inançları (Ezidiler, Bahailer, Budistler, vb.) içine alır.

2f) Lozan'daki Azınlık Hakları

Lozan hem Md. 44/1'le uluslararası garantiye alınmıştır, hem 1982 Anayasası Md. 90/5 icabı yasaların üstündedir,¹⁴ hem de 1923 tarih ve 340 sayılı yasayla iç hukuka nakledilmiştir. Bunlara rağmen Türkiye'nin Lozan'ı birçok açıdan ihlal ettiği bir gerçektir. Bu durumu incelemek için birbirinden önemli iki hususu ele almak gerekir:

1) Gayrimüslimlere getirilmiş haklar eksik uygulanmaktadır.

Bu haklar başından beri yalnızca geleneksel üç "büyük" azınlık grubuna, yani Ermeni, Musevi ve Rumlara uygulanmıştır ve bu tutum, Süryaniler açısından bir miktar düzeltilmiş olmakla birlikte, temelde devam etmektedir. Ayrıca, Lozan'daki haklar "üç büyük"e bile eksik uygulanmaktadır.

Müslüman dininden olmayan ve uluslararası kabul edilmiş azınlık ölçütlerine uyan her Türkiyeli'nin¹⁵ Lozan'daki haklardan yararlanması gerekir ki, böyle bir uygulama hepten yoktur.

Bu ihlalin müsebbibi bellidir: Ulus-devletin¹⁶ baskıcı felsefesi icabı olarak, Türkiye'yi bağlayan Lozan azınlık hükümlerini mümkün olduğu kadar az gruba/insana uygulamak.

¹³ Uluslararası metinlere konan bu beyan ve çekinceler; devletin iç politikada "gerçek vatandaş" ile "kağıt üstünde vatandaş"ı farklı saydığı, azınlıkların birinci sınıf yurttaş olarak toplumsal yaşamda yer almaları konusunda tereddütler bulunduğunu, azınlık haklarının toplumsal bütünlüğü bozucu unsurlar olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Özlem Kaygusuz, *Foreign Policy and the Construction of Modern Turkish Citizenship During the National Struggle Period*, yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, 2003, s. 52-53 ve 67-68.

¹⁴ "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkacak uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır."

¹⁵ Türkiyeli teriminin incelenmesi için bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar – Tarih, Teori, Hukuk, Türkiye*, İstanbul, Literatür Yay., 2018, s. 257-262.

¹⁶ Ulus-devlet, inşa etmek istediği ulusun tek kimlikli olduğunu iddia eden ve alt kimlikleri yasaklayan devlet türüdür; ulusal devletle karıştırmayınız. Bkz. "Ulusal Devlet, Ulus-devlet, Üniter Devlet" kutusu, B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 13-15.

Ayrıca, bu azınlıklardan Süryaniler gibi bazılarının kırsal alanda yaşamak yüzünden haklarını arayamamış oldukları da dikkate alınmalıdır.

Bu hukuk dışı tutumu savunanların başlıca savunması, kimi azınlıkların Lozan'daki haklarından feragat ettikleridir. Oysa hem bu feragatlerin hapse atmak dahil ciddi baskılar sonucu olduğu bilinmektedir, hem de azınlıklar hukukunda "feragat" mümkün değildir. Azınlık grupları (cemaatler) hak öznesi/sahibi değildir; hak öznesi olan azınlık bireyidir. Dolayısıyla, bir bireyin hakkından o bireyin mensup olduğu grubun veya o grubu temsil eden/ettiğini ileri süren temsilciler vazgeçemez.¹⁷

Bireyin kendisi de böyle bir feragatte bulunamaz, yani hakkından vazgeçemez çünkü bu hak 8 devletin imzaladığı uluslararası bir antlaşma tarafından getirilmiştir ve üstelik Kesim III'teki hükümler, Lozan'ın 37. maddesi tarafından "(...) hiçbir kanun (...) ve hiçbir resmî işlem[in]" ortadan kaldıramayacağı bir haklar bütünü ilan edilmiştir.

2) Kesim III'te Gayrimüslimler dışındaki kimi gruplara getirilen haklar uygulanmamaktadır. Lozan'a göre yalnızca Gayrimüslimler azınlık sayılır ama, Lozan Kesim III'teki haklar yalnızca Gayrimüslimlere getirilmiş değildir. Gayrimüslimler dışında ayrıca üç gruba (yani, tam dört hak grubuna) derece derece haklar getirilmiştir. 1994 yılında farkına vararak ilk defa tanımladığım¹⁸ bu dört hak grubu, kolaylık olsun diye A, B, C, D diye kodlanarak ve en fazla hak sahibi olanından aşağıya doğru giderek şöyle sıralanabilir:

A Grubu: Gayrimüslim T.C. yurttaşları (Md. 38/3, Md. 39/1, Md. 40, Md. 42/1, Md. 43); B Grubu: Türkçeden başka bir dil konuşan T.C. yurttaşları (Md. 39/5); C Grubu: Tüm T.C. yurttaşları (Md. 39/3 ve 4); D Grubu: Türkiye'de oturan herkes (Md.38/1 ve 2, Md. 39/2).

Lozan işte bu dört gruba farklı farklı, ama 37. madde gereği olarak hiçbiri hiçbir işlemle geri alınamayacak haklar getirmiştir. Bu gruplar arasında Gayrimüslimlerin yalnızca iki ayrıcalığı vardır: En geniş haklara sahip olmak ve Md. 44/1 hükmü gereğince hakları uluslararası garanti altına konulmuş olmak. Ama bunun dışında, Gayrimüslimler Lozan'ın bu kesiminde hak sahibi kılınan dört gruptan sadece bir tanesidir. III. Kesim, görüldüğü gibi, "Tüm Türk yurttaşları"na ve hatta "Türkiye'de oturan herkes"e bile hak getirmektedir.

Bu durumda, Kesim III hem bir azınlık hakları hem de bir insan hakları metnidir ve biraz yukarıda da belirtildiği gibi, Gayrimüslimler dışındakilerin hakları en azından iç hukuk kuralları olan 340 sayılı yasa ve Anayasa Md. 90/5 nedeniyle tanınıp uygulanmak zorundadır.

Bunları söyledikten sonra, Lozan Kesim III'ün aynı zamanda bir insan hakları belgesi olduğuna karşı çıkanların dayandıkları esas noktaya da temas edip öyle yürüelim: "Azınlıkların Korunması" biçimindeki Kesim başlığı. Oysa bu başlığın çok anlaşılabilir sebepleri vardır:

Bir kere, Başlıca Müttefik ve Ortak Devletler, barış antlaşmalarını yaparken, I. Dünya Savaşını çıkaran iki önemli nedenden biri olan (diğer sebep emperyalizmlerin çatışmasıdır)¹⁹ Orta ve D.

¹⁷ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 236-239 ve 291.

¹⁸ B. Oran, "Lozan'ın 'Azınlıkların Korunması' Bölümünü Yeniden Okurken", *SBF Dergisi*, Cilt 49, No. 3-4 (1994), s. 283-301 (http://www.baskinoran.com/makale/SBFD_Cilt_49.pdf)

¹⁹ Pablo de Azcaraté, *La Société des Nations et la Protection des Minorités*, Genève, Centre européen da la Dotation Carnegie pour la paix internationale, 1969, s. 9.

Avrupa azınlık sorunlarını halletmek istemişlerdir. Ama bu arada sadece azınlıklara değil, bu ülkelerde oturan herkese haklar getirmişlerdir çünkü bu ülkelerde ticaret yapan kendi yurttaşlarını böylece korumaya alacaklardır.²⁰

İkincisi ve çok daha önemlisi, “insan hakları” terimi uluslararası sözleşme ve belgelere ilk defa II. Dünya Savaşı ertesinde BM Antlaşması’nın 1/3 maddesiyle girecektir (gerçi “insan hakları” terimi 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nde vardır ama, bu metin ulusal bir belgedir). Yani Lozan yapıldığı sırada bu terim uluslararası planda yoktur ve dolayısıyla Kesim’in başlığında geçmesi mümkün değildir.

Üçüncüsü, Lozan Kesim III’ün başlığındaki “azınlık” terimi spesifik (özel) değil jenerik (genel) bir terimdir ve daha önce de gördüğümüz gibi jenerik terimler günümüzdeki anlamıyla yorumlanır.

Diğer yandan, buradaki hakların sadece Gayrimüslimlere getirilmediğini görmek için Md. 39/4 ve 39/5’i yakından okuyalım.

Madde 39/4 ve 39/5

Md. 39/5’ten başlarsak, paragrafın tam metni şöyledir: “Devletin resmî dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.”

“Türkçeden başka bir dil konuşan” terimiyle, “Türkçe bilmeyen”ler kastedilmez; Öyle demek isteseydi, o şekilde söylenirdi. Burada “Türkçeden başka dil konuşan” terimiyle “Türkçeden başka bir dil de bilenler” de kastedilmemektedir. Anadili Türkçe olup da başka dil bilenlerin, mahkemelerde önemli zaman ve para harcanmasına yol açacak böyle bir hakkı kullanmalarına gereksiz yere izin verilmeyeceği (ve verilmemesi gerektiği) açıktır. Dolayısıyla, burada kastedilen anadilidir. Bu nedenle, Md. 39/5’in getirdiği hak, çoğunluğun (anadili Türkçe olanların) sahip olmadığı bir haktır. Pozitif haktır.

Üstelik, “Devletin resmî dili bulunmasına rağmen” denmesinin de işaret ettiği gibi, bu hak, resmî kurumlarda resmî dil Türkçeden başka bir dil kullanmama kuralının tek istisnasıdır ve bu önemli istisna, hiç kuşkusuz, mahkemelerde hakkını layıkıyla savunabilme olgusunun temel bir hak olduğu düşüncesinden kaynaklanmıştır.²¹

Bütün bu gerçeklere rağmen Türk yargısı Kürtçe savunma yapmak isteyenlere Lozan Md. 39/5’i uygulamamakta direnmiş ve buna çeşitli gerekçeler bulmuştur. Şöyle ki:

12 Eylül döneminde Diyarbakır Belediye Başkanı Mehdi Zana tutuklu bulunduğu Diyarbakır Askerî Cezaevi’ni ilk defa ziyaret eden gazetecilerle konuşmuş, bu konuşma 30.08.1987 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanınca hakkında soruşturma başlatılmıştır. Bunun üzerine Zana,

20 Nitekim Konferans’ın Azınlıklar Alt Komisyonunda İngiltere baş delegesi Sir Horace Rumbold, Türk heyetinin azınlık haklarını Gayrimüslimlerle sınırlama yolundaki ısrarlı isteğini bir pazarlık sonucu kabul etmiştir. 23.12.1922 tarihli oturumdaki 9 sayılı tutanakdan okuduğumuza göre Rumbold, Lozan Md. 38’de “azınlıklar” yerine “Türkiye’de oturan herkes” terimini Ankara kabul ederse, kendilerinin de öteki maddelerde “Gayrimüslim azınlıklar” terimini kabul edeceklerini bildirmiştir. Müttefikler için asıl önemli olanın Türkiye’de ticaret yapan Avrupalılar olduğunu bundan daha açık anlatan bir ifade bulmak zor olsa gerektir. Seha L. Meray (çev.), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım I, C. I, Kitap 2, s. 206.

21 Aynı hak, kadük olan Sevr Barış Antlaşması’nda Md.145/4 olarak mevcuttu; şu farkla ki, bu savunmayı yazılı olarak da yapmak mümkündü.

2932 sayılı yasayı²² protesto etmek ve buna dikkatleri çekmek için duruşmalarda Türkçe konuşmayı reddederek Kürtçe konuşmaya başlamıştır. Bu durum tutanaklara “anlaşılmayan bir dille konuştu” diye geçirilmiş, Zana duruşma salonundan çıkarılmış, kendisine bir dava daha buradan açılmıştır. 2012’de İstanbul’da KCK operasyonları kapsamında 72 kişinin yargılandığı davada sanıklar Lozan 39/5’i hatırlatarak yine Kürtçe savunma yapmak istemişlerdir. Bu sefer yargıç, Kürtlerin “aslı kurucu vatandaş” olduklarını söyleyerek, kendi dilinde savunma yapmanın sadece Gayrimüslimlere verilmiş bir hak olduğu gerekçesiyle talepleri reddetmiştir.²³

Md. 39/4’e gelirse, paragrafın tam metni şöyledir: “Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulmayacaktır.” Genellikle kültürel haklar ve özellikle de Kürtlerin radyo ve TV yayını yapıp yapamayacakları tartışması sonucunda ayrı bir önem kazanan bu paragraf hakkında üç önemli noktaya değinmek gerekir:

Birincisi; paragraf, bütün Türk yurttaşlarına istedikleri herhangi bir dili, resmî kurumlar dışında herhangi bir zaman ve mekânda kullanma hakkını vermektedir. Çünkü madde, kabul edildiği 1923 tarihinde dilin bilinen her türlü kullanımını sıralamış durumdadır ve resmî kurumlar hariç tutulacak olursa bu listede bulunmayan bir dil etkinliği düşünmek zordur.

İkincisi; o tarihte düzenli radyo yayıncılığı yalnızca ABD’de yapılmaktadır, televizyon ise kavram olarak bile mevcut değildir. Fakat burada kullanılan “basın ya da her çeşit yayın konuları” terimi her türlü yayıncılığı içine aldığından ve jenerik bir terim olduğundan, Md. 39/4’ün hükümlerinin radyo, TV, internet vb. yayınlarını da kapsadığı açıktır.

Üçüncüsü ve belki de en önemlisi, paragrafın hak sahibi kıldığı kişiler her ne kadar bütün Türk yurttaşları ise de, uygulamada bu hüküm anadili Türkçe olmayan Türk yurttaşlarını yararlandıracak bir hak getirmektedir. Çünkü özellikle bunların tartışıldığı 1922 yılında, Türkiye’de anadili Türkçe olanların özel ve ticari ilişkilerinde Türkçe dışında bir dil kullanma olasılığı pek zayıftır. Dolayısıyla, bu paragrafın da dolaylı olarak bir pozitif hak getirdiği söylenebilir.

Bu argümanlara karşı, imzacı tarafların amacının Türkiye’deki Kürt vb. farklı anadil konuşan gruplara hak getirmek olmadığını ve bu konuda da tutanaklara başvurmak gerektiğini söyleyenler çıkabilir ve çıkmaktadır. Oysa bu itiraz da anlamsızdır. Eğer o dönemin Türkiyeyi hatırlanırsa, farklı dil konuşanlara itiraz ortamının olmadığı görülecektir. Lozan’daki TBMM heyeti, İmparatorluk’ta her türlü dilin konuşulduğu ve hatta kimi Arap ülkelerinde Arapça dilekçe vermenin mümkün olduğu bir devirde Müslüman etnik grupların diline karışmayı

21 Askerî darbe döneminde yapılan 1982 Anayasası’nın 26. ve 28. maddelerine dayanarak “Türkçeden Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun” adıyla Ekim 1983’te 2932 sayılı çıkarılan bu yasa Md. 2’ye göre, “Türk Devleti tarafından tanınmış bulunan devletlerin birinci resmî dilleri dışındaki herhangi bir dille düşüncelerin açıklanması, yayılması ve yayınlanması yasak”tı. “Kürtçe” demeksizin Kürtçeyi yasaklamak için, üzerinde epey zihinsel mesai harcandığı anlaşılan bir anlatımla, “birinci resmî dil” denerek Irak’ın ikinci resmî dilinin Kürtçe olduğu ustalıklı dikkate alınmış ve “Türk devleti tarafından tanınmış”lık koşulu getirilerek de, Irak’ta kurulabilecek bağımsız bir Kürdistan’ın yaratacağı “tehlike” şimdiden önlenmiş oluyordu. Yasanın 3. maddesi ise “Türk vatandaşlarının anadili Türkçe’dir” demekteydi. Bu yasa 12 Nisan 1991’de kaldırılacak, ama anayasadaki maddeleri kaldırmak Ekim 2001’deki AB reformlarına kalacaktır.

23 <http://www.haberturk.com/gundem/haber/711875-kurtce-savunma-talebine-tarihi-ret> (07.12.2022)

anamlı bulmamıştır. Üstelik, TBMM heyeti Lozan'da Kürtleri de temsil ettiğini ifade etmiştir.²⁴

Kaldı ki, Lozan Md. 39/4 ve 5, Türk heyetinin 18.12.1922 günü Azınlıklar Alt Komisyonu'na önerdiği tasarıdaki Md. 3/4 ve 5'le kelimesi kelimesine aynıdır.²⁵

Yanlış anlamalara yol açmayı önlemek için hemen hatırlatmak gerekiyor: Md. 39'un bu iki paragrafı dışında Kürtler (ve anadili Türkçe olmayan başka Müslüman T.C. yurttaşları) Lozan'da herhangi bir pozitif hak sahibi değildirler ve aynen diğer Müslümanlar gibi onların da sahip oldukları haklardan hiçbiri uluslararası güvence altında bulunmaz. Buna karşılık, yine daha önce de belirtildiği gibi, bütün bu haklar 340 sayılı yasa ve Anayasa Md. 90/5 nedeniyle Türk ulusal hukuk sisteminin güvencesi altındadır.

Bugüne kadar uluslararası hukuk literatüründe Lozan Md. 39/4'ün ihlal edildiği ileri sürülmemiştir. Türkiye'de Gayrimüslimler dışındaki gruplara getirilen hakların uluslararası hukuk garantisi altında olmadığı düşünülmesi buna sebep olmuş olabilir.²⁶ 340 sayılı yasa Lozan'ı iç hukukun bir parçası yaptığından, Lozan'a aykırılık konusu ulusal mahkemelerde sonuca bağlanmalıdır. Siyasi partiler örneğin propaganda mitinglerinde (“açık ve kapalı toplantılarda”) 39/4'e dayanarak Türkçeden başka bir dil kullanır da ceza tehdidiyle karşılaşılırsa (ki bu çok yaşanmıştır), Lozan'ın (Anayasa Md. 90/5'e göre ulusal mevzuatın üstünde olan) bu hükmünü ve AİHS'yi ileri sürmelidirler. Ulusal mahkeme bunu kabul etmezse, bu kez, 39/4'e aykırılığı denetleyecek ulusüstü bir yargı yeri olmadığı için, Md. 39'daki dil hakları kısıtlamasının AİHS'ye aykırılığının tespiti için AİHM'e gidilebilir.

Kimi kararlarında AİHM, AİHS'ye aykırı bulduğu hususun iç hukuktaki bir kurala ayrıca aykırı olup olmadığına da değinmektedir. Bu konuda değinmeyebilir, fakat bu sınırlamanın aynı zamanda iç hukukun bir parçası olan Lozan'a da aykırı olduğundan söz ederse, Lozan 39/4'ün ihlal edildiği de dolaylı olarak saptanmış olacaktır.²⁷

Madde 39/4 ve 39/5'teki Dil Haklarının İç ve Dış Politikada Önemi

Lozan'da hangi gruplara hangi hakların getirildiği tartışması bugün için çok önemlidir. Bu bağlamda; uluslararası hukuk, Lozan'ın müzakere edildiği dönem ve müzakerenin tarihçesi, Antlaşma'nın lafzı ve ruhu, Antlaşma hükümlerinin anlamı ve amacı gibi hususların günümüz bilgisi ve bilinciyle incelenmesinden çıkan sonuçlar şöyle özetlenebilir:

24 “Rıza Nur Bey, Türkiye'de yalnız Türklerin ve Kürtlerin bulunduğunu sözlerine ekledi. Kürtler, kaderlerinin Türklerin kaderiyle ortak olduğu görüşündedirler; azınlık haklarından yararlanmak istememektedirler (...)” Meray (çev.), *Lozan Barış Konferansı...*, Takım I, Cilt I, Kitap 2, s. 154-155. (Azınlıklar Alt Komisyonu, 2 no'lu Tutanak, 14.12.1922 Perşembe oturumu).

25 Bkz. “Türk Temsilci Heyetinin Sunduğu Tasarı”, Meray (çev.), *Lozan Barış Konferansı...*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s. 167.

26 Tankut Soykan, *The Implications of the Copenhagen Political Criteria on the Language Rights of the Kurds in Turkey*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, McGill University, Institute of Comparative Law, 2004, s. 75.

27 Oktay Uygun'la 31.05.2004 tarihli görüşme.

1) Lozan'daki azınlık tanımı ile Lozan'da getirilen hakları birbirine karıştırmamak gerekir. Lozan yalnızca Gayrimüslimleri azınlık olarak tanımlayan, ama başka gruplara da (uluslararası garantiye girmeyen ama iç hukuka giren) haklar getiren bir antlaşmadır.

2) Dolayısıyla, Md. 39'un Kürtler ve Çerkesler gibi Müslüman gruplara dilsel haklar getirdiğine ilişkin yorumlar çok sağlamdır. Md. 37'ye göre hiçbir resmî işlemle değiştirilemeyecek olan bu madde, Türkiye'de Türkçeden başka dillerde radyo-TV yayını yapıp yapılamayacağı meselesi üzerinde ülkeyi uzun zaman boşuna meşgul etmiş olan nafiye tartışmaya net cevap getirici niteliktedir.

3) Bu yorumun kabul edilmesinin Türkiye'nin resmî tezlerini rahatsız edecek herhangi bir yönü de yoktur. Çünkü 39/4'ün getirdiği haklar/özgürlükler azınlıkları değil "Tüm Türk vatandaşları"nı ilgilendirmektedir. 39/5'in getirdiği hak ise, 12 Eylül askerî darbe yönetiminin kimi dönemleri hariç, Cumhuriyet'in başından beri zaten sürekli olarak uygulanmış olan bir haktır ve Türkiye'nin kimi bölgelerinde (doğu, güneydoğu) kimilerinin (ör. mültecilerin, kadınların...) Türkçe bilmemeleri nedeniyle, duruşmaların yürütülebilmesi açısından uygulanması kaçınılmazdır.

Dahası, Md. 39'un bu yorumu, Türkiye'nin dört açıdan çok işine yarayacak bir nitelik taşımaktadır:

Birincisi, Türkiye eğer AB'ye girecekse, itibar görmeyen yaklaşımları ve bunların dayandığı zihniyeti terk etmek zorunda kalacaktır. Bu yönde yapılacak muhtemel değişikliklerin AB zoruyla değil, Türkiye'nin kendi iradesiyle yapılmış olması ulusal egemenlik kavramı bakımından önemlidir ve bunun da yurt dışında, "Türkiye'nin 'Kurucu Antlaşması' olan Lozan'ın uygulanması" biçiminde takdimi, devletin prestijini kurtaracaktır. Aksi halde, Türkiye devleti kendi kurucu antlaşmasını ihlal etmiş duruma düşecektir.²⁸

İkincisi, Türkiye'nin gittikçe demokratikleşmesi ve dünya gelişmeleri açısından, bir gün her türlü dilde yayına geçileceği hesaplanmalıdır. Nitekim, sol uçtan başlayarak Türkiye'de büyük burjuvazinin başlıca temsilcisi TÜSİAD'a kadar kamuoyunun önemli kesimlerinin eğilimi artık budur. Bu durumda, yurt içindeki bu nazik geçişin ülkede mümkün olduğunca tartışma ve çatışma yaratmadan yapılması isteniyorsa, Kurucu Antlaşma Lozan'ın zaten en azından anayasa değerinde olan hükümlerinin uygulandığı gerekçesini ileri sürmek devlet için büyük kolaylık sağlayacaktır.

Üçüncüsü, Türkiye'de "azınlık yaratmamak" açısından, bütün yurttaşlara mümkün olduğu kadar geniş özgürlükler verilmesi gerekir. Çünkü yasakların tamamen kaldırılması sonucunda "negatif hak"ların genişletilmesi, kimi yurttaş gruplarının "pozitif hak" talepleri için baskı yapmasını gereksiz kılacaktır. Ayrıca, bu grupların arkasında çeşitli niyetlerle yer alabilecek yabancı baskı gruplarının eline malzeme verilmemiş de olacaktır. Nitekim bu konuda Fransa örneği öğreticidir. Fransa şimdiye kadar uluslararası garanti altında azınlık hakkı vermemek için direnmiştir ve hatta ülkesinde azınlık bulunduğunu dahi kabul etmemektedir. Ama bu ülke hem bu türden hakları kendi yasalarıyla tüm yurttaşlarına yayarak negatif hak haline getirme politikası

28 Lozan, Türkiye devletinin kurucu antlaşmasıdır. Çünkü bu ülkede rejim ("Türkiye Cumhuriyeti") 29.10.1923'te, devlet ise ("Türkiye") ondan üç ay kadar önce, Lozan'ın imzalandığı 24.07.1923 tarihinde uluslararası tanımayla kurulmuştur.

izlemektedir, hem de azınlıkları tanımama ilkesine 1951 ve özellikle de 1981'den bu yana durmadan “esneklikler” getirmektedir.²⁹

Dördüncüsü, mesele felsefi açıdan ele alındığında; Türkiye’de devletin kendi insanına daha insanca muamele yapmasının ülkede “birlik-beraberliğin” sağlanması bakımından da çok önemli olacağına kuşku yoktur. Çünkü birlik-beraberlik, bu ülkede doğmuş ama bu ülkeden memnun olmayan, fırsatını bulduğunda hemen kaçacak “mecburi vatandaşlar”la değil, bu ülkede yaşamaktan memnun olan “gönüllü vatandaşlar”la sağlanır. Yurttaşları memnun edecek demokratik gelişmelerin dış baskılarla değil, bizzat devletin kendi iradesiyle gerçekleşmesinin Türkiye açısından yüz ağartıcı bir durum oluşturacağı açıktır.

Lozan konusunu kapatmadan önce, Türkiye’nin bugünkü acayip atmosferinde bu kurucu antlaşma konusunda insanın ağzını açık bırakacak ölçüde saçma sapan “şehir efsaneleri”³⁰ serdedildiğini de zikredip Birleşmiş Milletler (BM) dönemindeki insan ve azınlık haklarına geçelim.

B) Türkiye’nin Uluslararası Yükümlülükleri: Birleşmiş Milletler (BM)

Dönemi

1) BM Sözleşmeleri ve Türkiye

II. Dünya Savaşı’ndan sonra MC yerine BM kurulunca, dönemin atmosferi icabı, MC’nin pozitif haklar sağlayan “azınlıkların korunması” yaklaşımı yerine insan haklarını temel alan “ayrımcılığın önlenmesi” yaklaşımını getirildi.

Fakat bu ancak bir yıl kadar sürdü. BM ve uzmanlık kuruluşları, azınlık haklarını (ve bunlarla iç içe geçmiş insan haklarını) korumaya alan uluslararası sözleşmelerin yapılmasına, bildirgelerin yayınlanmasına, yeni makamların kurulmasına önyak oldular. Devletler, bu sözleşmelere imza koyarak hukuki olarak, bildirilere katılarak da etik olarak, kendilerini bağladılar. D. Avrupa rejimleri 1990 sonrasında çökünce azınlık kavgalarının tekrar başlayacağı kâbusu doğdu ve bu da azınlık korumasının gündeme gelmesini hızlandırdı.

Türkiye’nin bu dönemde azınlıklar meselesine nasıl bir zihniyetle yaklaştığını görmek için, hangi sözleşmelere katılmadığını ve imzaladığı kimi sözleşmelere³¹ koyduğu çekince ve beyanlarına³² göz atmak gerekir. Özet ve temel olarak durum şudur:

Bu çekinceler ve yorum beyanları Türkiye’nin uzun zaman çözümsüz bıraktığı uluslararası sorunların, özellikle de insan/azınlık haklarının ülkeye zarar getireceği korkusundan

29 Bkz. B. Oran, “Ulus-devlet ve Üniter Devlet: Kürt Sorununda Anlatılan Fransa Masalları”, *Radikal*, altı günlük dizi, 06-11.09.2009 (http://www.baskinoran.com/dizi_yazilar.php). Bir ulus-devlet olduğu halde 1951’den itibaren bir demokratik devlet haline gelen Fransa örneği için bkz. Samim Akgönül, https://kisadalga.net/yazar/yeni-yeni-turkiye-2_43309

³⁰ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 247-250.

³¹ B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 70-77.

³² Çekince, güçlü ve sert bir anlam ifade eder ve bir maddeye itiraz ve hatta o maddenin reddi anlamını taşır. Yorum beyanı ise, imzalanan bir sözleşmenin veya hükmün nasıl anlaşıldığını ve nasıl uygulanacağını belirten bir açıklamadır. Bununla birlikte, kimi antlaşma veya sözleşmelere katılma sırasında çekince koymak yasak olduğundan, çekincelere yorum beyanı adı verildiği de görülmektedir.

kaynaklanan kimi kronik endişelerden gelmiştir. Bunlar, bu sözleşmeler tarafından getirilen insan ve azınlık haklarının ülkeye zarar getireceği, ülkeyi böleceği korkusundan kaynaklanan ulus-devlet endişeleridir.

Bu endişeleri gidermek için Türkiye bu çekince ve yorum beyanlarını koyarken temelde şu yöntemleri kullanmıştır: 1) Bir askerî darbe metni olan 1982 Anayasası'nın kısıtlayıcı hükümlerine dayanmak; 2) Lozan'ın sadece Gayrimüslimlere haklar getirdiğini söyleyen dar yorumunu ileri sürmek; 3) Attığı imzaların, tanımadığı Kıbrıs Cumhuriyeti'yle (ve ileride kurulursa bir Kürdistan devletiyle) ilgili uygulama yapmakta kullanılmayacağını beyan etmek; 4) KKTC'de silahlı kuvvetler bulundurmanın doğurduğu sorumluluklarda kaçınmak.³³

2) Bölgesel Kuruluşlar ve Türkiye

Avrupa Konseyi'ne ilişkin olarak:

Bireysel başvuru konusunda AİHM'nin yetkisini Eylül 1989'da kabul ederken Türkiye, Kıbrıslı Rumların kayıp kişilere ve el konmuş mülkiyetlere ilişkin şikayetlerini bertaraf etmek için, AİHM'nin yetkisini kendi ulusal sınırları içinde çıkacak olaylarla ve belli bir tarihten sonra olma şartıyla sınırlayan bir yorum beyanında da bulunmuştur. Fakat AİHM, Türkiye'nin Kıbrıs'ta "etkili kontrol" sahibi olduğu gerekçesiyle, tanımadığı KKTC'yi değil Türkiye'yi sorumlu tutmuş ve Loizidou Davası'yla birlikte ciddi bir tazminatlar dizisi başlatmıştır.³⁴

Türkiye Bölge veya Azınlık Dilleri Avrupa Sözleşmesi'ne de, Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi'ne de katılmamıştır. Oysa özellikle bu ikincisi çok bükülgendir ve Lozan düzeniyle de önemli paralellikler taşımaktadır.

AGİK/AGİT'e ilişkin olarak:

Bu örgütün kararları "yumuşak hukuk" oluşturur yani uyulması zorunlu değildir, fakat uluslararası planda çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Özellikle, 1991 Ulusal Azınlıklar Konusunda Uzmanlar Toplantısı, azınlıklar konusunun BM Antlaşması Md. 2/7'de sözü edilen "milli yetki" dışında olduğunu kabul ettiğinden bu yana azınlık konularındaki dış müdahaleleri devletler artık işlerine müdahale sayamayacaklardır.

III) TÜRKİYE'DE YASALAR VE RESMÎ KURUMLAR AÇISINDAN AZINLIKLAR

A) AB Uyum Paketleri Öncesi Durum

1) Anayasa ve Yasalarda "Türk" Tanımı ve sonuçları

³³ Türkiye'nin çekince ve yorum beyanı örnekleri için bkz. B. Oran, B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 76, 77, 172.

³⁴ https://tr.wikipedia.org/wiki/Loizidu_Davas%C4%B1

Türkiye'nin azınlıklar politikası Gayrimüslimleri etno-dinsel temizliğe uğratmak ve Müslüman olanları özellikle de Kürtleri asimile etmek üzerine kurulmuştur. Bu durumu, konuyu önce Yasama ve Yürütme, sonra da Yargı erkleri çerçevesinde ele alarak görelim.

1961 Anayasası'nda "Devletin resmî dili Türkçedir" biçimindeki ifade, 12 Eylül askerî darbesinin 1982 Anayasası Md. 3/1'de "Türkiye devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir." biçimine dönüşmüştür. Oysa, milletin bölünemeyecek tek (monolitik) bir parça olduğunu söylemek alt-kimlikleri reddetmek anlamına gelir ki, bu kısıtlayıcı anlayış en temel kanunlara yansıtılmış, Anayasa Mahkemesi (AYM) tarafından siyasi partilerin kapatılmasında kullanılmış, Lozan Md. 39/4'ün açık ihlali olarak Türkçeden başka dil (Kürtçe) kullanılmasını engellemiştir.

Yine 1982 Anayasası Md. 66/1 "Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı herkes Türktür." kuralını getirerek, "Türk" ile "Müslüman"ın ayrı düşünülmediği ülkede Gayrimüslim yurttaşların Türk teriminin bütünüyle dışında tutulması, Kürtlerin de Türk kavramı içinde asimile edilmesi politikasına yol açmıştır. Memuriyete, özellikle de askerî okullara girebilmenin ve dahi Avrupa'ya öğrenci olarak gidebilmenin gazetelerde ilan edilen 1 numaralı koşulu Türk yurttaşı olmak değil, yerine göre, "Türk olmak", "Türk soyundan olmak", "Türk Irkından olmak" biçiminde ifade edilmiştir.³⁵ Bugün de opera ve üniversiteler dışında Gayrimüslim memur olarak, Ağustos 2022 sonunda kaymakam atanan bir Ermeni gencinden başkası yoktur.

Bu zihniyetin sonucu Gayrimüslimlere Lozan'ı ve ayrıca insan haklarını ihlal eden çok önemli baskılar yapılmıştır. Bunları ülkeden arındırma, fiziksel saldırılar ve dinsel ayrımcılık olarak sınıflandırmak mümkündür.

Ülkeden arındırma olarak:³⁶ 1913'te Trakya Bulgarları, 1914'te Ege ve Marmara'daki Rumlar, 1915-16'da da Anadolu'daki Ermeniler üzerine uygulanan İttihat ve Terakki politikaları 1964'te Türk vatandaşlığına geçmeyip Yunan vatandaşı kalmış yaklaşık 12.000 Rum'un "1964 Sürgünü" denilen olay sonucu 200 TL ve 20 kiloluk şahsi eşyayla sınır dışı edilmesiyle devam etmiş, bu insanların taşınmaz mallarına ve banka hesaplarına tasarruf etmeleri de gizli bir kararnameyle önlenmiştir. Bunlarla aile bağları kurmuş olan on binlerce Türk vatandaşı Rum da gitmiştir. Benzer baskılar 1980 ve 90'larda Güneydoğu'da Süryanilerin, Keldanilerin ve Ezidilerin başına gelecektir.

Fiziksel saldırılar³⁷ cumhuriyetin ilanından hemen sonra başlamış ve küçük Musevi cemaatleri evlerini terk ederek İstanbul'a sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu saldırıların en önemlisi 1934 Trakya olaylarıdır. Fakat 6-7 Eylül 1955 pogromu (pogrom = çoğunluğun azınlığa devlet desteğinde saldırması) bu konudaki en vahim olay olmuş, İstanbul ve ayrıca İzmir'deki Gayrimüslimlerin evleri ve işyerleri yakılıp yıkılmış, talana uğramıştır. Gayrimüslimlere saldırılar günümüzde de devam etmiştir. Eylül 1986'da Galata'daki sinagog saldırısında 21 Musevi ölmüş, Kasım 2003'teki saldırıda ölü sayısı 27 olmuştur. Şubat 2006'da Trabzon'da Rahip A. Santoro öldürülmüş, Temmuz 2006'da Samsun'da Rahip P. Bruinessen yaralanmış, Nisan 2007'de Malatya'da 3 Protestan boğazları kesilerek katledilmiş, Aralık 2007'de İzmir'de

34 Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene", *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları, 1919-1938*, 2. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 327-333.

³⁶ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 278-280.

³⁷ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 280-289.

Rahip A. Francini yaralanmış, İskenderun'da Rahip L. Padovese boğazı kesilerek öldürülmüştür. Son misyoner olayı ABD'li Rahip A. Brunson'ın başına gelmiş, bu olayda CB Erdoğan, ABD'den talep ettiği F. Gülen'i takasla getirtmek için "Amerika bizden bir papazın iadesini istiyor. Sizde de bir papaz var. Siz de onu bize verin" diyecektir. Bu Gayrimüslim saldırıları içinde en büyük tepkiyi doğuran Hrant Dink'in gazetesi *Agos*'un önünde Ocak 2007'de öldürülmesi olacaktır.

Yasalarda, antlaşmalarda ve uygulamada dinsel ayrımcılığa gelince:³⁸

Ocak 1924 tarihli kanun uygulanarak kapatılan eczanelerin %87'sinin sahibi Gayrimüslimdir. Nisan 1924 tarihli kanuna göre avukatların tasfiyesinde bu oran Rumlar için %75, Ermeniler için %73 olmuştur. Yozgat Akdağmadeni'nden Pavli Karahisaridis'in (Papa Eftim) 1924'te kurduğu "Bağımsız Türk Ortodoks Kilisesi" devlet tarafından İstanbul Rum Patrikliği'ne rakip çıkarılmış, Patrikliği işgal etmesine ve üç kilisesine el koymasına seyirci kalınmıştır.

1920 ve 30'larda Türk Ocakları öncülüğünde "Vatandaş! Türkçe Konuş!" kampanyaları düzenlenerek Gayrimüslimlerin sokakta kendi dillerini kullanmalarına bazen şiddet kullanılarak müdahale edilmiş, kampanya 1960'larda da tekrarlanmıştır. Şubat 1925'ten 1930'lara kadar Gayrimüslimlerin İstanbul il sınırları dışına çıkmaları izne bağlanmıştır. Aynı izin 1964'ten sonra İmroz ve Bozcaada Rumları için uygulanacaktır. Mayıs 1927'de sanayi kuruluşlarının, Haziran 1927'de de sigortaların memur, müstahdem ve işçilerinin "Türk olması" şart koşulmuştur. Lozan Md. 14'le İmroz ve Bozcaada'ya verilen yönetim ve eğitim ayrıcalıkları Haziran 1927'den sonra kanunla ve uygulamayla lağvedilmiş, bu adalardaki Rumca eğitim yasaklanmıştır. Nisan 1928'de hekimlik yapılabilmesi "Türk bulunmak" şartına bağlanmış, aynı şart Mayıs 1929'da borsa acentesi olabilmek için getirilmiştir. Süryanilerin okulları 1928'da kapatılmıştır. Haziran 1934'ten sonra kişi isimleri ile yerleşim yeri ve coğrafi adlar Türkçe olarak yenilenmiştir. Mayıs 1941-Temmuz 1942 arasında İstanbul ve Trakya'da 25-45 yaş arası Gayrimüslim erkekler, askerliklerini yapmış olsalar dahi "Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı" denilen uygulamayla silah altına alınmışlar ve "amele taburları" halinde yol inşaatlarına gönderilmişlerdir.

Gayrimüslimlere uygulanan dinsel ayrımcılığın doruğu, Gayrimüslimlere ekonomik açıdan temel darbeyi vuran ve Gayrimüslim'den Müslüman'a T.C. tarihinin en büyük sermaye transferini gerçekleştiren Kasım 1942-Eylül 1943 Varlık Vergisi uygulaması olmuştur.³⁹ Tamamen yönetimin iradesiyle tayin edilen ve itiraz edilemeyen vergiyi 15 gün içinde ödemeyen mükellef çalışma kamplarına sevk edilmiştir. Fakat işin püf noktası şuradadır ki uygulama, yasada bulunmayan "M" (Müslüman), "G" (Gayrimüslim), "D" (Dönme) kategorilerine göre yapılmış ve bu ırkçı/dinci uygulama sonuçta, G ve D'lerden alınan vergi aynı gelir seviyesindeki M'lerden kişi başına alınanın 2 ila 2,5 katı olmuştur: Fevkalade Mükellefler'de G'ler M'lere göre %197, Beyannameli Mükellefler'de %243, Esnaf ve Tüccar Mükellefler'de %192 fazla ödemişlerdir. Vergisini ödeyemeyip Sivrihisar ve Aşkale'ye taş kırmaya gönderilenlerden 21'i zor koşullara dayanamayıp ölecek, buralara gönderilen tek bir Müslüman'a rastlanmayacaktır. Vergi uygulaması, Gayrimüslimler mallarını yok pahasına sattıktan sonra, Nazilerin Şubat 1943'de Stalingrad'da yenilmeleri ve 9-13 Eylül 1943'te N. Y.

³⁸ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 289-317

³⁹ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 297-300.

Times'in vergi hakkında ağır bir dizi yayınlamasından sonra 17 Eylül 1943'te kaldırılacak, çalışma kampına gönderilenler serbest bırakılacaktır.⁴⁰

Türkiye'nin Batı blokuna girmeye başladığı 1940'ların sonundan itibaren ve özellikle DP döneminde (1950-60) Gayrimüslimler görece bir rahatlığa kavuşmuşlardır. Fakat Kıbrıs sorununun başladığı 60'lar ortasından itibaren bu ara dönem sona ermiştir. Mart 1964'te İmroz ve Bozcaada'dan Rumların göç etmesi için alınan tedbirler arasında “modern bir cami”, askerî havaalanı, yatılı ilköğretmen okulu, açık cezaevi inşası ve devlet üretim çiftliği kurulması için kamulaştırmalar yer alacak, tarım ve balıkçılıkla geçinen Rum nüfus mecburen hayvancılığa yönelince ağaçlandırma gerekçesiyle birçok bölgeye hayvan sokulması engellenecek, balıkçılık ise yine 1964'de güvenlik gerekçesiyle yasaklanacaktır. Ayrıca bu iki adaya D. Karadeniz halkı göçürülmeye başlanmıştır. Yarı açık cezaevinde yatanların ve ayrıca askerlerin terörize ettikleri Rumlar arasında Ekim 1999'da bir ev kundaklaması sonucu 4 yaşındaki bir Rum çocuğu yanmıştır ki, bu olayın duyulması, 2009'da düzenlenen “İstiklal Marşı Okuma” yarışında birinci olan 11 yaşındaki Rum kızının, bu yanan çocuğun olay tarihindeki 15 aylık kardeşi olduğunun ortaya çıkması üzerinedir.⁴¹

1971'de, özel üniversitelerin AYM tarafından yasaklanması üzerine 1971'de kapatılan Heybeliada Ruhban Okulu bu yasak kalktığı halde 2002 sonunda hâlâ kapalıydı. Bir idare mahkemesinin Nisan 1996'da bir Rum vatandaş hakkında kullandığı ifade dönem atmosferinin yargıyı nasıl etkilediğinin somut göstergesi oldu: “Yabancı uyruklu T.C. Vatandaşı.” (Bu karar Danıştay'da oybirliğiyle onanmıştır). Haziran 1983'te, azınlık okullarına atanacak “Türk müdür başyardımcısı”na ilişkin olarak kanuna eklenen terim şöyleydi: “Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti uyruklu”. 2013 yılında, Milli Eğitim'de Gayrimüslimleri fişlemek için birer kod numarası verildiği ortaya çıktı: Rumlar için 1, Ermeniler için 2, Museviler için 3, Süryaniler için 4, “diğerleri” için 5. Ocak 1987'ye kadar Gayrimüslim öğrenciler zorunlu din derslerine mecburen sokuldular ve girmeyenler tam gün okula gelmemiş sayıldılar ve muafiyet için vaftiz belgesi istenmesi yıllarca sürdü. Ekim 1993'te MEB Ermeni okullarında müfredat dili olarak Ermeniceyi yasakladı fakat kamuoyunun tepkisi sonucunda bu uzun sürmedi.

1962'de gizlice kurulan ve devlet şemasında gözükmeyen Azınlık Tali Komisyonu⁴² azınlıklar konusunda yargı kararlarına dayanak olabilen kararlar aldı ve varlığı, gizlice kaldırıldığı (daha doğrusu, farklı bir isimle devam ettiği) haberinin gazetelere Şubat 2004'te yansımaları üzerine anlaşıldı.

2) Yargı'da Etnik ve Dinsel Ayrımcılık

AYM, azınlıklar mevzuatının ana eğilimini oluşturan “milletin bölünmez bütünlüğü” anlayışını uygulayarak, Kürtlerin yasal haklarını savunan çok sayıda partiyi kapattı. Türkiye 1990'da AIHM'nin zorunlu yargı yetkisini kabul edince bütün bunlar örgütlenme özgürlüğünün ihlali sayılarak tazminat kararı alındı. Yargıtay kararlarına gelince, bu konuda Haziran 1971'de alınan bir karar ünlü “1936 Beyanname”ni gündeme getirdi: “Görülüyor ki, Türk olmayanların meydana getirdikleri tüzel kişiliklerin gayrimenkul edinmeleri men edilmiştir (...).”

⁴⁰ Vergi konusunda bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul, Aras Yay., Eylül 2022.

⁴¹ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 305-306.

⁴² Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 315.

Bu 1936 Beyannamesi,⁴³ 1935 tarihli Vakıflar Kanunu'nun bütün vakıflardan istediği bir mal beyannamesidir. 60'ların sonundan itibaren Yunanistan'ı sıkıştırmak için Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) Rum ve bu arada bütün Gayrimüslim vakıflarından vakıfnamelerini istemeye başlamıştır. Eğer orada mal iktisap etme yetkisi yoksa, bunların 1936'dan beri edindikleri bütün mallar geriye alınacaktır. Oysa Gayrimüslim vakıflarının vakıfnameleri olmaz çünkü bunların hepsi Osmanlı döneminde birer padişah fermanıyla kurulmuşlardır. Yukarıda söz edilen "Türk olmayanlar"ın kastettiği ise, Ortodoks dininden T.C. vatandaşları tarafından kurulmuş ve yönetilmekte olan Balıklı Rum Hastanesi Vakfı'dır. Yargıtay aynı inanılmaz tutumu 1974 ve 75 yıllarında da tekrarlayacaktır. Gayrimüslim Türk yurttaşları bu sorunu ve diğer sorunları aşmak için mevcut vakfi lağvedip vakıfname sahibi yeni bir vakıf da kuramamaktadırlar çünkü kurmaları yasaklanmıştır. Yargıtay'ın bu hukuk dışı uygulaması, Ocak 2003'te çıkarılacak AB Uyum Paketine kadar sürecektir.

B) AB Uyum Paketlerinde Azınlıklar

Aralık 1999'daki AB Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ilan edilmesi üzerine AB'ye üye olabilmek amacıyla 2001-2004 arasında çok önemli reformlar yapıldı. Bu Batıcı reform dalgası, 1920'lerdeki ilk Batıcı reform dalgasının demokrasi eksikliğini gidermeyi amaçlıyordu. Bunları, azınlık haklarıyla uzaktan-yakından ilgili oldukları ölçüde şöyle özetleyebiliriz:⁴⁴

Ekim 2001 Anayasa Reformu: Anayasa'nın başlangıç metninde Türk milliyetçiliği ve milli menfaatleri karşısında korunmayacağı bildirilen "Hiçbir düşünce ve mülahaza"nın yerine "Hiçbir faaliyet" denilerek düşünce özgürlüğünün sınırları genişletildi. "Bölünmez bütünlük" gibi kavramlar Anayasa metninden çıkarıldı. "Kanunla yasaklanmış" dillerin düşünce açıklamalarında ve yayında kullanılmasını önleyen hükümler kaldırıldı. Dernek kurmak kolaylaştırıldı. Ayrımcılığı önleme amacıyla "Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir" hükmü kaldırıldı. Siyasi parti kapatma tek yaptırım olmaktan çıkarıldı ve salt çoğunluk nisabı 3/5'e yükseltildi. Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kararlarının "tavsiye" niteliği taşıdığı vurgulandı.

Mayıs 2004 Anayasa Reformu: Metni ve anlamı daha önce belirtilmiş olan Md. 90/5 kabul edildi. Basın işletmelerine el konulamayacağına ilişkin hükümden "Cumhuriyetin temel ilkeleri ve millî güvenlik aleyhinde işlenmiş bir suçtan mahkûm olma hali" biçimindeki istisna metinden çıkarıldı.

Bunlara ilaveten 8 tane AB Uyum Paketi çıkarıldı:

BM Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Uluslararası Sözleşmesi ile BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi onandı; böylece nefret söyleminin cezalandırılabilmesi için yeterli hukuksal zemin yaratıldı. "Azınlıklar bulunduğunu ileri sürmek" amacıyla dernek kurmak yasak kapsamından çıkartıldı. "Kanunla yasaklanmış diller" konusu düşünce ve basın özgürlüğü alanından kaldırıldı, Türkçe dışındaki dillerdeki pankart ve benzeri malzemeyi derneklerde kullanmak mümkün hale geldi. AİHM işkence konusunda Türkiye'yi mahkûm ederse, kişiler devlete dava açabilecekler ve kurum da sorumlu personele rücu edebilecekti. Toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin sınırlanması veya yasaklanmasında, "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün korunması" gerekçesi kullanılamayacaktı. Türk yurttaşlarınca

⁴³ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 323-327.

⁴⁴ Bkz B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 333-341.

geleneksel olarak kullanılan farklı dil ve diyalektlerin öğrenilmesi mümkün kılındı. Bu konuda TRT'nin ve özel radyo ve TV'lerin yayın yapması belli sınırlar içinde mümkün kılındı. Gayrimüslim vakıflarının vakıfname aranmaksızın mal edinmeleri sağlandı. Yurt dışındaki dernek ve vakıflarla ilişki kurmak kolaylaştırıldı. Hakaret ve aşağılama kastı bulunmaksızın sadece “eleştirmek” maksadıyla düşünce açıklaması yapmak mümkün kılındı. Ölüm cezası kaldırıldı. İşkence iddiası durumlarında kamu görevlisinin yargılanabilmesi için idari izin gerekli olmayacağı kabul edildi. Sadece “suç teşkil eden eylemler”in terör suçu oluşturacağı hükme bağlandı. İmar yasasındaki değişiklik ile “cami” kelimesi “ibadet yeri” olarak değiştirildi.⁴⁵ Sayıştay'ın “tüm kamu kurum ve kuruluşlarının” (yani, askerî kuruluşların da) hesap ve işlemlerini denetleyebileceği kabul edildi. MGK'nin yetkileri kısıtlandı.

C) AB Uyum Paketlerinde Azınlıklara İlişkin Uygulamalar

Önce, Gayrimüslimlere ilişkin duruma bakalım.⁴⁶

Anayasa ve yasalarla getirilen bu reformlar ulus-devletçi bürokrasinin ve özellikle de VGM'nin çıkardığı yönetmeliklerle sakatlanmış, yasalarda olmayan kısıtlamalar devreye sokulmaya çalışılarak Anayasa ve Lozan'a aykırı durumlar yaratılmıştır. MGK Başbakanlık'a yolladığı gizli yazıda, Gayrimüslim vakıf başvurularının “idari uygulama” kullanılarak sonuçsuz bırakılmasını telkin etmiştir. Bu durumda VGM verilerine göre Kasım 2003 itibarıyla 1.532 taşınmaz için başvuru yapılmış, bunların 242'si kabul edilerek tapuya tescil edilmiştir. Bu durumda, tekrarlanan başvurularla tapuya tescil ettirebilmede en yüksek başarı %18,66 gibi çok düşük bir oranda kalmıştır. Yani Millet-i Hâkime ideolojisinin kalıntıları yüzünden Gayrimüslim vakıfları ellerindeki taşınmazların beşte birini bile tapuya kaydettirememişlerdir. AB Uyum Paketleri, 1936 Beyannamesi diye anılan hukuk ucubesini ortadan kaldırmayı başaramamıştır.

Bu durumda Gayrimüslim vakıfları 3 konuda sorun yaşamaya devam etmişlerdir.

Birincisi, Hazine ve VGM tarafından el konulmuş taşınmazlarla ilgilidir. Mesela VGM'ye geçmiş mazbut vakıf mülklerinin vakıf adına tescil edilebilmesi için VGM'nin talebi gerekmektedir. 1913'e kadar tüzel kişilikler taşınmazlarını tapuya tescil ettiremedikleri için kullanılan nam-ı müstear ve nam-ı mevhum⁴⁷ durumlarında mahkeme bu şahısları çağırmakta fakat tabii ki gelen olmadığı için karar vakıf aleyhine çıkmaktadır. İkincisi, Hazine tarafından el konulan taşınmazların üçüncü kişilere satılması durumunda devletin vakıflara tazminat ödememesidir. Üçüncüsü, 1936 Beyannamesi'nde kayıtlı olup vakıfların kullanımında bulunan ama tapuda başkasının adında gözüken taşınmazların tescilini VGM reddetmekte ve bunları yargıya götürmek engellendiği için AİHM'ye gitmek de mümkün olmamaktadır. Sonuçta, tescilli kabul edilen taşınmaz oranı 4,5 yıl içinde %15,6'ya düşmüştür.

Bu durumda, Şubat 2008'de yeni bir Vakıflar Yasası çıkarılmıştır. Çözüm getirmeyen bu kanunun Geçici Md. 7 uygulamasına gidilmiş fakat tescil oranı %12'de kalmıştır. Bu sırada, Rum ve Ermeni vakıf mallarının açmış oldukları davalarda AİHM'nin birbiri ardına ihlal ve tazminat kararları vermesi üzerine Türkiye bir müddet “dostane çözüm”e gitmiş fakat bunu

⁴⁵ <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5006.html>

⁴⁶ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 342-360

⁴⁷ Bu kavramlar için bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 346-347.

sürdürmeyince davalar seri halde yine aleyhine sonuçlanmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Ağustos 2011’de Geçici Md. 11 getirilmiş, bu uygulama tescil edilme oranını ancak %22’ye çıkarabilmiştir çünkü el konularak üçüncü şahıslara satılmış mallara çözüm yine yoktur.

Ekim 2010’daki VGM yönetim değişikliğinin de etkisiyle kimi olumlu sonuçlar elde edilebilmiştir. Ör. istisnai bir jest olarak Kamp Armen’in bir kısmı geri verilmiştir. Okulların “hayrat”tan “akar” statüsüne çevrilmesi sayesinde vakıflar kira geliri elde etmeye başlamıştır. İlk defa bir Süryani kilisesi yapım kararı alınmıştır. Azınlık gazetelerine Basın İlan Kurumundan geçici maddi yardım sağlanmıştır. İmroz’da bir ortaokul ve lise sembolik sayıda öğrenciyle de olsa açılmıştır. İdari kararlar yine bir jest mahiyetinde, İzmir’de bir Musevi vakfı kurulmuştur. Fakat hukuk değişmemiştir. Hatta Ekim 2015’te yayınlanan yeni yönetmelik basın üzerinde Lozan’ın ihlalini de oluşturacak dil baskıları getirdiği gibi, vakıfların seçim yönetmeliği Ocak 2013’te iptal edilmiş ve Gayrimüslim vakıfları seçim yapma olanağından dokuz yıl mahrum bırakılmıştır. Bundan sonra Haziran 2022’de çıkarılan yeni yönetmelik Anayasa’ya ve 2008 kanununa aykırı olduğu gerekçesiyle azınlık çevrelerinde tepkiyle karşılanmıştır.⁴⁸ Tepkileri gidermek için Eylül 2022’de yapılan değişiklik bu sefer de Rum cemaatini seçim yapamaz duruma düşürmüştür.⁴⁹ Gayrimüslim yönetimleri (Patriklikler, vb.) tüzel kişilikten hâlâ yoksundur. 2017’de (hatta, 2014’te) Mardin Turabdin’deki Süryani din kurumları Hazine’ye intikal ettirilmiş, Hazine de manastır ve kiliseleri Diyanet İşleri Başkanlığı’na (DİB), mezarlıkları da büyükşehir belediyesine devretmiştir. Yoğun tepkiler üzerine DİB’e tahsis kaldırılmış fakat bu kurumlardan 50 tanesi dışındakilerin Hazine’ye intikal durumu değişmemiştir.⁵⁰

Kürt meselesine ilişkin uygulamayı da özetle görelim:⁵¹

Bu konuda eskisine oranla sağlanan önemli demokratikleşme, bürokrasinin ulus-devlet zihniyeti taşıyan bazı unsurları tarafından 2000’lerin başında kimi trajikomik biçimlerde engellenmiştir. Ör. bürokrasi, hiç olmazsa özel radyo ve TV’lerin “farklı dil ve diyaleklerde” yayın yapmasını önlemek için, yalnızca TRT’nin yayın yapabileceği yorumunu getirmiştir. Oysa TRT Kürtçe yayın yapma olanağının bulunmadığını bildirmiş ve hazırlık yapması gerektiğini söylerken, Danıştay’a gizlice dava açmıştır. Yine bürokrasi bir yönetmelik çıkararak, yayının ancak ulusal (yani, yerel olmayan) radyo ve TV’lerde yapılabileceğini, çocuklara yönelik program yapılamayacağını, dil öğretilmeyeceğini, her programda bire bir Türkçe altyazı konması veya hemen akabinde Türkçe çeviri yapılması gerektiğini ilan etmiştir. Bütün bu idari engellemeler için tekrar tekrar AB uyum paketi çıkarmak gerekmiştir.

Kürtçe dil kursları da ayrı trajikomik gelişmelere sahne olmuştur. Ör. başvurunun yapıldığı valilik, bakanlığa yazı yazarak talebin yasal olup olmadığını sormuştur, oysa başvuru dosyasında Resmî Gazete’nin fotokopisi de vardır. Bir diğer yöntem, binalara çeşitli kusurlar bulmaktır. Uzun zamandır beklenen müfettiş, geldiğinde, yangın merdiveni olmadığı için ruhsat verilemeyeceğini bildirmektedir. Oysa daha önce dersane olarak kiralanan binada yangın merdiveninin mevcut olduğu ruhsatta kayıtlıdır; buna itiraz edildiğinde, o kiralamanın amacının farklı olduğu biçiminde bir cevap gelmektedir. Bu arada, üniversitelerde Kürtçe dil

⁴⁸ Bkz. Setrak Davuthan, “Yeni Yönetmelik Ne Getiriyor?”, *Agos*, 24 Haziran 2022.

⁴⁹ <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/hdpli-garo-paylan-azinlik-vakiflarinin-mallari-mulkleri-var-suleyman-soylunun-bu-mesele-ile-bu-kadar-ilgilenmesi-1982151>

⁵⁰ <https://t24.com.tr/haber/mardindeki-kilise-ve-manastirlari-diyamet-islerine-tahsis-eden-karar-iptal-edildi.412730>

⁵¹ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 361-364.

dersi için dilekçe veren 10.538 öğrenciden 446'sına "yasadışı örgüte yataklık"tan dava açılmış, bunların 3.621'i gözaltına alınmış, 533'ü tutuklanmış, 15'ine 3 yıla kadar hapis cezası verilmiştir. Diyarbakır'daki Dicle Üniversitesinde 7 öğrenci, "dilekçe vermeye teşebbüs" gibi ilginç bir "suç"tan yarım ve bir dönem okuldan uzaklaştırma cezası almıştır.

D) Reformların 2016 OHAL Uygulamasından Sonraki Durumu

Sonuç olarak bakınca, AB reformlarının hedefleri 5 temel noktada özetlenebilir: 1) Daha fazla ifade özgürlüğü ve "insan hakları devleti", daha az "milli güvenlik devleti"; 2) Devlet baskısından korunma; 3) Düşünce'yi şiddet'ten, eleştiri'yi hakaret'ten ayırmak; 4) Askerlerin siyasal gücünü sınırlamak; 5) İşkence ve kötü muameleyi zorlaştırmak.

AKP'nin 2003-04'de yaptığı reformlar yukarıdaki 4 numaralı hedef açısından çok başarılı olmuştur. Fakat bu parti diğer dört hedefi, özellikle eski gayriresmî iktidar ortağı olan Fethullah Gülemlerinin 15 Temmuz 2016 darbe teşebbüsünü bahane ederek tamamen silmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın "Allah'ın büyük bir lütfu" olarak nitelediği⁵² 15 Temmuz'un ardından ilan edilerek 7 kere uzatılan OHAL dönemi başlamıştır.⁵³

Cumhurbaşkanının imzasıyla çıkarılan ve 25 tanesi TBMM'den geçirilmeden uygulanan 30 adet Kanun Hükmünde Kararname (KHK) marifetiyle (bu sayılar sadece 2017 sonuna kadarki duruma aittir) 369 yasada 1.225 değişiklik icra edilmiş, 150.000 üstünde gözaltı ve 36.951 tutuklama yapılmış, kamu görevinden 114.279 kişi ihraç edilmiş, 117 kamu üniversitesinden 5.822 "Barış Akademisyeni" atılmış, 15 vakıf üniversitesi Fethullahçılıktan kapatılmış, yine "FETÖ'yle iltisaklı" 1.022 şirkete el konularak mülkleri üçüncü kişilere satılmış, 175 medya organı yasaklanmıştır.

Darbe teşebbüsüyle en ilgisiz kesim olan Kürtlere büyük baskı gelmiş, 94 Kürt belediye başkanının yerine vali ve kaymakamlar kayyım olarak getirilmiş, bu belediye başkanlarının bir kısmı tutuklanmış, PKK'lilerin cenazelerinin yıkanmaması ve defnedilmemesi için talimatlar verilmiş, Kürt tarihine ilişkin heykel ve anıtlar yıktırılmış, Kürtçe tabelalar kaldırılmış, Diyarbakır'da belediyenin Elazığ yoluna diktiği sarı-kırmızı lalelerden sarı olanları "sarı, kırmızı, yeşil" bir araya gelmesin diye sökülüştür.⁵⁴

KHK'lerle görevden atılan kişilerin Ocak 2017'de kurulan OHAL İnceleme Komisyonu'na başvurabilecekleri açıklanmışsa da, bu Komisyonun 27.05.2022 itibarıyla performansı şöyledir: Toplam başvuru: 127.000. Reddedilen başvuru: 106.970. İncelemesi devam edenler: 2.895.⁵⁵ Komisyon, tutuklanıp mahkemeye verilen ve beraatı kesinleşen kişileri bile göreve iadeyi reddetmiştir. Yani, bu Komisyon'un kararları kesinleşmiş Yargı kararlarının üstündedir.⁵⁶

52 <http://www.dw.com/tr/erdogan-istanbulda-aciklama-yapti/a-19403922>.

53 Bu dönemin ayrıntılı incelenmesi için bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 364-393.

54 Süreçteki bu ve diğer olaylar için bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 386-393.

55 *Birgün*, 04.09.2022. Ayrıca bkz. *OHAL'in Toplumsal Maliyetleri Raporu*, <https://drive.google.com/file/d/1yeIRkUuvvWhtLLzFfwJcSVpEKcU-WNi/view>

56 <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/ohal-komisyonu-yargi-kararlarinin-ustunde-olabilir-mi-42101680>

IV) TÜRKİYE'DEKİ BASKI VE AYRIMCILIĞIN İDEOLOJİK TEMELLERİ

Türkiye’de azınlıkların yaşamasını çok zorlaştıran ortam 2001-2004 arasında çıkarılan AB Uyum Paketleri sayesinde bir ölçüde düzelmiştir. Fakat bu çok önemli ve radikal reform süreci 2004 sonunda kesilmiştir. 01 Ekim 2004’te ‘Azınlık Raporu’ basın toplantısında saldırıya uğramış,⁵⁷ Rapor’un kaynağı olan Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu artık toplanması önlenerek fiilen ortadan kaldırılmış, ardından insan ve azınlık haklarına çok ciddi bir baskı dalgası gelmiş, hızla geriye dönüş başlamıştır. Düğünde Kürtçe türkü söyleyenlerin tutuklandığı, Kürt gazete ve haber ajanslarının kapatıldığı, dokunulmazlığı kaldırılan Kürt milletvekillerinin tutuklandığı, Romanlara ve Kürtlere linç girişimlerine tanık olan bir “sokak milliyetçiliği” dalgası Türkiye’yi sarmıştır.

15 Temmuz 2016 darbe girişiminin ardından gelen ve tüm muhalefeti yok etmeye yönelik baskının ortaya çıkışı meyanında, azınlık ve demokrasi kavramlarına inatla direnen zihniyetin sebebini iki noktada özetlemek mümkündür:

1) Osmanlı’nın Balkanlarda yenilme süreciyle birlikte milyonlarca göçmen Anadolu’ya sığınmış ve kimlik olarak dinle şartlanmış Müslüman Türk’ün gözünde Osmanlı’yı batıran Hristiyan devletler ile içerideki Hristiyan vatandaşlar özdeş ve düşman olarak algılanır hale gelmiştir. Bununla şartlanan milliyetçi anlayış, ulus-devlet zihniyetinin etkisiyle, 1925 Şeyh Sait ayaklanmasından itibaren Kürtleri de düşmanlaştıran bir ortam yaratmıştır.

2) Osmanlı Millet Sistemi’nde Gayrimüslimlerin kesinlikle ikinci sınıf sayılması Cumhuriyet’te de aynen devam etmiştir. Bu duruma, örneğin negatif hak-pozitif hak gibi kimi en temel terim ve kavramların başta Yargı olmak üzere karar vericiler tarafından bilinmemesi veya dikkate alınmaması da eklenince, çok olumsuz bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu tabloda millet kavramı söz konusu olduğunda “teklik” ile “birlik” aynı şey addedilmekte, Müslüman-Türk egemenliğine hanel getireceği düşünülen her türlü farklılık “beka sorunu” olarak adlandırılıp yasaklanmakta ve cezalandırılmaktadır.

Bu yasaklamaların, nesnel bir parçalanma tehlikesini önlemekle hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü ortada parçalanma ve şiddete başvurma gibi durum ve olasılıkların hiç bulunmadığı olaylarda da (ör. Süryanilerin durumu, çocuklara konulan Melisa adı, LGBT’ler, vb.) sorun aynıdır: Tahammül edilemeyen, “çoğunluktan farklı olma” durumudur.

Bu zihniyetin temel kaynaklarını, aslında birbirine zıt ideolojiler olmakla birlikte ikisi de Millet Sistemi’nden etkilenen Ulusalcılık ve İslam olarak tespit etmek mümkündür. Bu ikilinin geliştirdiği “Türk’ün Türk’ten Başka Dostu Yoktur” ortamı sonucu yükselen “Sevr Paranoyası”, Prof. Vamik Volkan’ın “seçilmiş travma” kavramıyla⁵⁸ açıklanabilecek biçimde Türkiye’yi avucuna almıştır.

Bu durum 1990’lardan sonra üç temel sebeple çok kuvvetlenmiştir: 1) SSCB’nin parçalanması üzerine etnik kimlik sorunları yüzeye çıkmıştır; 2) O zamana kadar hiçbir temel sorununu (Ermeni, İslam, Kürt, Kıbrıs...) çözmeden bırakmış ve “halının altına süpürmüş” olan Türkiye’yi bu zombiler artık çok ürkütmektedir; 3) Kürtlerin artık baskıya boyun

⁵⁷ <https://baskinoran.com/makale/Birikim-IHDKRaporununOyKusu.pdf>

⁵⁸ Vamik D. Volkan and Norman Itzkowitz, *Turks and Greeks, Neighbours in Conflict*, Cambridgeshire, Eothen Press, 1994, p 7.

eğmeyeceğinin anlaşılmasını ve İslamcı bir iktidarın ayak seslerinin duyulmasını “Türk” kavramının yukarıdaki tahtından inmesi olarak yorumlayan Ulusalçılar paniklemiştir. Panik, her zaman irrasyonellikler yaratır ve burada da yaratmıştır: Misyonerler bizi Hristiyan yapacak, din elden gidiyor. Ermeni Diasporası toprak istiyor (3T: Tanınma, Tazminat, Toprak). Emperyalist ve Hristiyan AB bizi parçalayacak. Kıbrıs elden gidiyor, sıra Anadolu’da, vs.

Zamanında bu paranoyanın hedeflerinden biri olmuş ve 2000’lerin başında Kürt Açılımı, Alevi Çalıştayları, Roman Açılımı gibi politikalar başlatmış olan AKP de, “yerli ve milli” sloganıyla lanse ettiği Kürt ve Batı düşmanlığını “milli beka meselesi” adı altında oy almak için kullanmaktadır.

Bu zihniyetler, kaçınılmaz olarak, birbiriyle yakın akraba en az üç zincirleme kötülüğe yol açmıştır: Ayrımcılık, nefret söylemi, nefret suçu. Oysa, nefret ve ayrımcılığın önlenmesi konusunda ülkenin iç mevzuatı ve uluslararası yükümlülükleri yeterli düzeyde mevcuttur. Fakat iktidar tarafından Hâkim ve Savcılar Kurulu (HSK) kullanılarak çok sıkı kontrole alınmış olan Yargı nefret ve ayrımcılık olaylarını “ifade özgürlüğü” saymıştır. Örneğin AKP Milletvekili S. Sarıbaş’ın Azınlık Raporu’nun sorumlusu iki profesöre yönelttiği “Zehirli salyalarını akıtanlar”, “hainler”, “Azınlık arayanlar, babalarının kim olduğunu analarına bir kez daha sorsunlar” ifadelerini Yargıtay “Eleştiri sınırları içinde kaldığı” gerekçesiyle beraat ettirmiştir. İzmir’de R. C. Tozkoparan adlı şahıs “Kürt nüfus azaltılsın, Kürtler kısırlaştırılsın” temalı bir imza kampanyası başlatmış, Kürtlere ve Romanlara hakaret etmiş, fakat açılan davada “düşünce özgürlüğü ve eleştiri hakkı” gerekçesiyle beraat etmiştir. Bunun gibi beraatla veya anlamsız cezayla sonuçlanan sayısız nefret söylemi olayı vardır.⁵⁹

Oy alabilmek için toplumu sürekli İslamlaştıran ve kutuplaştıran bir iktidar döneminde, Yargı’nın yasaları ve uluslararası sözleşmeleri uygulayarak nefret ve ayrımcılık olaylarını önlemeye çalıştığını söylemek mümkün değildir. Bu durumun sebepleri şöyle sıralanabilir:⁶⁰

1) Nefret ve ayrımcılık kavramları Türkiye’de henüz tam yerleşmemiştir, Yargı’da ise hiç yerleşmemiştir. Bunun bir sebebi Yargı’nın iktidardan baskı görmesiye, daha önemli bir sebebi de sınıfsaldır: Genellikle muhafazakâr ortamlardan gelen savcı ve yargıçların, özel ayrıcalıklar sağlayan yargı mesleğine girmek sayesinde toplumda özel bir yer ediniyor olmaları bu insanların devletin egemen ideolojisine yapışık hareket ederek karar vermelerini kolaylaştırmaktadır. Zaten “kadı”dan gelen, tarafsızlık ve bağımsızlık geleneği hiç bulunmayan, Osmanlı’dan bu yana devlet yanlısı hareket etmeye alışık Türk yargısı, resmî ideoloji karşıtı olaylardaki nefret ve ayrımcılığa ne kadar az ceza verebilirse o kadar az ceza veya beraat vermektedir.

2) Türkiye; sivil toplumun (bireyin) daha emekleme aşamasında bulunduğu, devleti temsil eden organların ve kişilerin toplumu etkileme gücünün ise tarihsel olarak maksimumda olduğu bir ülkedir. Böyle bir ülkede devlet organlarının veya adamlarının nefret ve ayrımcılık kokan mesajları, kişi ve toplulukları aynı istikamette harekete geçmeye teşvik etmektedir.

3) Nefret ve ayrımcılığa en fazla uğrayan kesimlerin davalarında, nefret ve ayrımcılığı en etkili biçimde önleme potansiyeline sahip ceza maddelerinin (özellikle de TCK Md. 216’nın)

⁵⁹ Bunlar için bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 416-434.

⁶⁰ B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar...*, s. 434-437.

uygulandığı pek nadirdir, uygulandığı zaman da halkı kin ve düşmanlığa tahrik edenlerin karşısındakilere uygulanmaktadır.

4) Bütün bunların sonucu olarak, ayrımcılık ve nefret suçlarını işleyenler cezasızlık sayesinde cesaret kazanmakta, Yargı erki, olayları durdurmak veya en azından caydırmak yerine, tekrarlanmalarına imkan tanımış olmaktadır.

SONUÇ

Türkiye’de azınlıklara ilişkin zihniyet ve uygulamalar, tek bir deyimle özetlenmek gerekirse, hüznün vericidir. Türkiye, etnik-dinsel veya herhangi bir azınlığın yaşamak istemeyeceği, kaçmak istediği bir ülkedir. Azınlık kavramı ister dar anlamda (resmî) ister geniş anlamda alınsın, Türkiye bugünkü haliyle hiçbir azınlığın mutlu yaşayabileceği bir ülke değildir.

Bu durumun yarattığı, “Azınlıklar Devletin ve Milletin Birlik-Beraberliğini Bozar” biçimindeki temel yaklaşım millete (ve ayrıca devlete) en az üç bakımdan ciddi zarar vermektedir:

1) Demokrasiyi engellemektedir. 21. Yüzyıl Türkiye’si 7. Yüzyılın İslamcılığıyla veya 1920-30’lar Ulusalçılığıyla yönetilebilecek bir ülke değildir.

2) Milleti bölmektedir. 21. yüzyılda milleti güçlü kılmmanın tek yolu, milleti oluşturan bireylerin “mecburi vatandaş”tan “gönüllü vatandaş”a dönüştürülmesidir ve bu da ancak yurttaşların alt-kimliklerini tanımak ve onlara saygı göstermekle mümkündür. Millet konusunda teklik’i savunmak, birlik’i sabote etmek anlamındadır; birincisi ikinciyi gitgide tahrip etmektedir.

Dahası, bu tekçi zihniyet, diyalektiğin kaçınılmaz kuralını harekete geçirmekte ve kendi zıddını güçlendirmektedir: Gayrimüslimleri, Kürtleri, demokrat aydınları ve tüm farklı grupları gittikçe iten ve Türkiye’ye yabancılaştıran bu zihniyet, milleti resmen parçalamaktadır.

3) Türkiye’yi dışa karşı zayıflatmaktadır. Çünkü:

a) “Biz” duygusunun zayıf olduğu ülkelerde bu zafiyeti ikame için “Onlar” duygusu devreye girer ve milliyetçiliğe esas rengini vererek “düşman” yaratır. Bugünkü Türkiye’de hem içte hem dış politikada durum budur;

b) Artık çağdaş ortamda en değerli tema, insan ve azınlık haklarının korunmasıdır. Bu ortamda Türkiye’nin “parçalanırız” diye Öteki’ye yasal haklarını bile vermektен kaçınması bir yandan AIHM gibi uluslararası kuruluşların müdahalesini davet etmekte, öte yandan da Rusya gibi otokratik ülkelerin Türkiye üzerinde gittikçe artan ağırlığına yol açmaktadır;

c) Bu zihniyet, dış politikada Türkiye’nin egemenliğini zedeleyen ortamı devam ettirmektedir. Çünkü AB’yi kendinden uzaklaştırarak dış politikayı bazen ABD’nin, bazen otokratik Rusya’nın, bazen de El Nusra veya IŞİD gibi İslamcı terör örgütlerinin etkisine sokmaktadır.
